

AZ EGYHÁZPOLITIKAI TÖRVÉNYEK MEGSZÜLETÉSE MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZAD VÉGÉN

A magyar polgári állam létrehozása 1848-ban vette a kezdetét, de ekkor csak a jogi keretek és az elvek jelentek meg, semmint egy működő jogállam. 1867 után, a lendületes újrakezdést és törvényhozást követően azonban ez a folyamat lassan megtorpant, sőt a legfontosabb területeken már kifejezetten kudarcnak tekinthető. Erre általában a kiegyezés által megteremtett dualista államszerkezetből adódó ellentmondásokat és politikai vitákat szokták példának hozni, amelyek bénítóan hatottak a kormányzásra. Emellett azonban olyan példákat is mondhatunk, amelyek nem a kiegyezés közjogi helyzetéből, hanem a magyar társadalom belső ellentmondásából következtek. Ilyen a magyar közigazgatás átalakítására tett kísérlet. Ez a kérdés gyakorlatilag az egész dualizmus időszakát végigkísérte, szakmai és politikai viták kereszttüzebe került. Az 1870-es, majd az 1880-as években több törvény is született, amelyek szabályozták a közigazgatás egyes elemeinek működését, a magyar vármegyerendszerre épülő, 17–18. században kialakult közigazgatási berendezkedés lényegét azonban érintetlenül hagyták. Másik példának a magyar állam legnagyobb intézményének, a katolikus egyháznak a korszakban szintén megoldatlan helyzetét tekinthetjük, a katolikus autonómia kérdését sem sikerült rendezni. Ugyancsak ide tartoznak az úgynevezett egyházpolitikai törvények is, amelyeket viszont sikerült tető alá hozni, de olyan hatalmas belpolitikai küzdelem és viták eredményeként, hogy a törvények megszületésének időszakát elnevezték a „*kultúrharc*” korának, mert ekkor az országban valóságos szellemi és politikai polgárháború dült.

Kísérletek egyházpolitikai törvények elfogadására 1867 és 1890 között

Azért hívták ezeket a törvényeket egyházpolitikainak, mert olyan társadalmi cselekményeket kívántak szabályozni, amelyek az egyházakat érintették vagy addig ezek kizárólagos hatáskörébe tartoztak. Ilyen volt magának a vallásnak a gyakorlása, továbbá a házasság és az anyakönyvezés kérdése. Magyarországon az 1848. évi XX. törvény kimondta a „*törvényesen bevett vallások*” egyenlőségét, sőt felvette azok sorába az unitáriust is, s ezzel megszüntette a katolikus egyház államvallás jellegét. Az e körbe nem tartozó zsidó vallásúakkal kapcsolatban az 1867. évi XVII. törvény mondta ki a polgári és politikai egyenjogúságot. Ez csak a zsidó vallásúakra, tehát az állampolgárookra és nem a vallásra vonatkozott, magának az izraelita felekezetnek a történelmi keresztény egyházakkal való egyenlőségét csak az egyházpolitikai törvényhozás keretében, 1895-ben mondták ki.

Ezekben az egyházpolitikai kérdésekben 1867 után a belpolitikai ellentétek két konkrét ügyben kulminálódtak. Az egyik a vegyes házasságban született gyermek vallási hovatartozása, a másik pedig a polgári házasság kérdése volt. Az 1868. évi LIII. törvénycikk lehetővé tette az eltérő keresztény felekezetűek házasodását, s a törvény 12. paragrafusában úgy rendelkezett az ilyen családban született gyermekekről, hogy azonos nemű szülőjük vallását követik. Azaz a fiú az apja, a kislány pedig az anyja vallását. Ezt a rendelkezést azonban a katolikus plébánosok a katolikus dogmába ütközés miatt nem tartották be, és csak úgy voltak hajlandók összeadni az eltérő vallású párt, ha a protestáns fél ígéretet, reverzalist adott arról, hogy minden gyermekük katolikus vallásúnak lesz megkeresztelve, illetve nevelve. A másik jellemző esetben pedig a törvény szerint protestánsnak számító gyermeket katolikus plébános keresztelte (például, mert nem volt a közelben lelkész), de az anyakönyvi kivonatot vagy értesítést nem küldte el a protestáns felekezet lelkészének. Így a gyermek a katolikus anyakönyvben került bejegyzésre (hiszen polgári még nem volt), s ezzel automatikusan katolikus lett. Ha ezek közül valamelyik eset megtörtént, akkor ezt „*elkeresztelésnek*” nevezték, hiszen a gyermek nem a törvény szerint meghatározott felekezetbe került. Különösen ismert volt elkeresztelési eseteiről Molnár János komáromi apátplébános, aki ellen 26 esetben indult emiatt eljárás.¹

A másik alapvető problémát a keresztény és izraelita felek házasságkötése, illetve annak lehetetlensége jelentette, hiszen az 1868. évi LIII. tc. csak a bevett keresztény egyházak számára tette ezt lehetővé. Magyarországon a polgári házasság törvénybe iktatásáig ez a kérdés megoldatlan maradt. A gyakorlat az volt, hogy az ilyen vegyes vallású párok Bécsbe mentek házasodni, mert Ausztriában már volt törvény a polgári házasságról. Ez viszont azzal a következménnyel járt, hogy a gyermekeik Magyarországon törvénytelennek számítottak, mert a törvények szerint nem házaspártól származtak. Tovább bonyolította ezt a kérdést az örökösödés kérdése, hiszen Magyarországon érvényben volt négyféle házassági jog, melyeken belül további eltérések voltak a felekezettől függően.²

Ezeket az egyházpolitikai, polgári törvényeket 1867 után sok befolyásos politikus szorgalmazta, köztük maga Deák Ferenc is. „*Nehéz kérdés ez*” – mondta 1873-ban. „*Az állam és az egyház közötti viszonyok egész Európában a legnehezebb kérdések közé tartoznak.*”³ Deák szerint ebben az ügyben két példa áll elő: az amerikai, ahol az állam egyáltalán nem szól bele a felekezeti ügyekbe, teljes szabadságot biz-

¹ Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora*. Budapest, 1934, I. kötet, 298.

² Gerő András: Szabadelvűség és konzervativizmus a Monarchia Magyarországnak legitimációs szerkezetében. *Társadalmi Szemle*, 1992. 8–9. sz. 128.; Degré Alajos: A polgári házasság kialakulása Magyarországon. *Jogtudományi Közöny*, 1983. 1. sz. 39. Külön törvény alapján házasodtak a római katolikusok, a görögkeleti románok és a szerbek, az erdélyi reformátusok és a magyarországi protestánsok, az unitáriusok, valamint az izraeliták.

³ *Képviselőházi Napló* (a továbbiakban: KN) 1872–1875. VII. kötet, 364–365. 1873. június 28. A beszédet közli (mások mellett): Deák Ferenc: *Válogatott politikai íráskorok és beszédek II.* Szerk. Deák Ágnes. Budapest, 2001, 607–614.

tosít; és az európai, ahol viszont az egyházak ezer szállal kapcsolódnak az állam és a társadalom életéhez, az egyházak „gyökerei oly mélyen bele vannak növe az intézményekbe, hogy azokat kitépni convulsiók [megrázkódtatás, súlyos következmény] nélkül nem lenne lehetséges, és ha mégis kitépni akarnók, gyökereik újra kihajtanának, mégpedig bujábban, mint annak előtte”. „Az én nézetem az” – folytatta Deák –, „hogy a két rendszer közt jobbnak, ésszerűbbnek és célszerűbbnek tekintem az amerikaiit”. Beszédében konkrét példának hozta föl a házasság kérdését is, világosan kifejtve ezzel kapcsolatos nézetét: „A házasság nemcsak egyházi szertartás, hanem polgári szerződés, és pedig a legfontosabb, mely alapja a legitimitásnak és a successiónak [öröklésnek] stb., én tehát, mint állam, megkívánom, hogy ezen polgári szerződés előttem köttessék; annak egyházi részét azután végezzétek el a magatok papjánál.”

Hasonló nézeteket vallott a korszak több más befolyásos politikusa, Eötvös József, Trefort Ágoston vagy Tisza Kálmán is, azonban tisztában voltak azzal, hogy ezt a kérdést csak körültekintően lehet intézni, ha el akarják kerülni a „convulsiót”. Hangsúlyozta ezt Deák is. A kérdést meg kell oldani, de „ha ezt nem ma tesszük, nem rögtön tesszük: két dolgot nyerünk; először érik az ügy, másodsor tanulunk, okulunk más országok példáján, akkor is ha jól, akkor is, ha rosszul járnak el. [...] Ez nagy munka, hosszas munka lesz, de hosszúsága által nem lesz rosszabb, hanem, reményem, bizonyosan jobb.”⁴ Beszédét így fejezte be: „Utoljára még csak azt mondom szavaim bezárásául, mit már barátaim előtt is mondtam, hogy ezen dolgokban a legnagyobb óvatosság szükséges. Az eréllyel és józan ésszel párosulnia kell a leggondosabb óvatosságnak, mert a kérdés könnyen elmérgesíthető” – és akár „vallási háborúvá” is válhat. Ez volt tehát az a politikai filozófia, amelyet ebben a kérdésben a korszak meghatározó kormányzati politikusai követtek, s a következő évek történései ezt bizonyították is.

Voltak azonban olyan politikusok is, akik nem ezt az elvet követték, hanem mindent megtettek a törvények mielőbbi életbe léptetéséért. Közéjük tartozott Irányi Dániel, a függetlenségi ellenzék vezéralakja, aki – pártja támogatásával – az egyik élharcosa volt az egyházpolitikai törvények megvalósításának. Irányi következetesen és megalkuvás nélkül követelte a szekularizáció folytatását, a polgári törvények kiterjesztését, a modern jogállam továbbépítését, így a polgári anyakönyvezést és házasságot is, s az erre vonatkozó törvényjavaslatait vagy ezt követelő határozatait majdnem minden évben betervezte az országgyűlésben.

Első ízben 1869. július 10-én adott be törvényjavaslatot a „vallásszabadságról”.⁵ 12 paragrafusba foglalta a javaslatát, melyek között a következő főbb pontok szerepeltek: a törvények betartása mellett bárki bármilyen vallást követhet és „senkit sem szabad akármely vallási cselekmény teljesítésétől visszatartani, sem ilyenre

---

⁴ Uo.

⁵ Képviselőházi Irományok (a továbbiakban: KI) 1869–1872. I. kötet, 292–293. 100. sz.

kényszeríteni”, még az egyházi adó megfizetésére sem. Minden egyház vagy hitvallás egyenértékű, a katolikus főpapok kiváltságai megszűnnek. A gyermekek vallásáról a szüleik dönthetnek. Az anyakönyvek vezetése és nyilvántartása állami hatáskörbe kerül, a születést vagy halálozást a hozzátartozók pénzbüntetés terhe mellett kötelesek bejelenteni. A házasság „*polgári szerződésnek nyilvánítatik, s kötésének módja, és elváltásáról külön törvény rendelkezik*”, tehát ezt a kérdést a javaslata nem rendezte. Egyébként pedig minden egyház a maga „belügyeit” önállóan intézi, előljáróit maga választja.

A képviselőház elé 1869. november 4-én került Irányi törvényjavaslata. A házbizottság a javaslatot nem támogatta és tárgyalásra sem tartotta alkalmasnak, mert bár az előadó szerint az „*korszerű*”, kellően „*szabadelvű*”, és olyan kérdéstről szól, amelyet meg kell oldani, de ebben a formában kidolgozatlan.⁶ Ilyen kérdést nem lehet 12 pontban, melyek alig hosszabbak egy-egy mondatnál, szabályozni. Ezért a házbizottság határozatot terjesztett elő, amelyben arra kérte a miniszteriumot, hogy készítsen új törvényjavaslatot.⁷ Irányi megpróbálta a tervezetét védeni, utalt az országban meglévő hiányosságokra, a „bevert” vallások privilegizált helyzetére, a zsidók és az új keresztény kisegyházak – példának hozva a nazarénusokat – helyzetének szabályozatlanságára, sőt utóbbiak hatósági üldözésére. Ahol ilyen előfordulhat, ott szerinte nem lehet vallásszabadságról beszélni. Azt készséggel elismerte, hogy a törvényjavaslat esetleg pontatlan, de ennek ellenére azért ragaszkodott a tárgyaláshoz, hogy a képviselők javaslataikkal egészítsék azt ki vagy pontosítsák (sőt maga is mindjárt élt egy kiegészítéssel).

Ekkor a Házban váratlanul komoly vita indult meg a kérdésben, elsőként Tisza Kálmán – ekkor még mint az ellenzéki frakció vezető politikusa – kért szót. Egyetértett a házbizottság véleményével, szerinte is sokkal alaposabban és szakszerűbben kell ezt a törvényt megalkotni. Kifejezte azonban egyetértését azzal kapcsolatban, hogy ezeket a törvényeket minél előbb meg kell alkotni, és figyelmeztette a képviselőket, hogy „*a törvényhozásnak a kor szellemétől és a közvélemény követelésétől elmaradni nem szabad*”. Azonban annak is elejét kívánta venni, hogy Irányi javaslata esetleg komolyabb támogatottságot kapjon, ezért váratlan lépésre szánta el magát: ellenindítvánnyal állt elő, amely csupán két paragrafusból állt volna. Ezek kimondták, hogy: „*1. A teljes vallás- és lelkiismereti szabadság mindenki részére biztosítottatik. 2. A polgári és politikai jogok élvezeténél a hitvallás különbséget nem tesz; de viszont hitvallása senkit az állampolgári köteleességek teljesítése alól föl nem old.*” Tisza ezt egyfajta elvi deklarációnak szánta, egy kerettörvénynek, míg a részleteket további alapos törvények fogják majd szabályozni. Elfogadásával egyben kötelezni akarta a parlamentet, hogy foglaljon állást a vallásszabadság kimondása ügyében. Ezen kívül egy határozati javaslatot is beterjesztett a Ház elé, amely arra utasította

⁶ KN 1869–1872. III. kötet, 176–177. 1869. november 4.

⁷ KI 1869–1872. II. kötet, 51–52. 125. sz.

a minisztériumot, hogy még „ezen ülészak alatt terjesszen elő törvényjavaslatot”, amely kimondja a hitfelekezetek egyenlőségét, a kötelező polgári házasságot és anyakönyvezést, valamint az egyházi bíróságok eltörlését.

Ezután Eötvös József vallás- és közoktatási miniszter kért szót, aki nem támogatta egyik javaslatot sem, hanem csupán a bizottság határozati javaslatával értett egyet, hogy a minisztérium, vagyis az ő minisztériuma terjesszen elő törvényjavaslatot, s mindjárt közölte is, hogy ennek eleget is kívánnak tenni.

Ezután több hozzászóló következett, komoly vita kerekedett, amelyet végül név szerinti szavazással zártak le. Ez úgy zajlott, hogy először a házbizottság határozati javaslatáról szavaztak, s ha ez többséget kap, akkor Irányi és Tisza törvényjavaslata automatikusan elesik, ami meg is történt. Így szavazott Eötvös József, Trefort Ágoston, Pulszky Ferenc, Zichy Nándor és a jelen lévő Deák Ferenc is, hogy csak néhány ismert vagy az eseményekben fontos szerepet játszó személyt említsünk.

Ez a vita tehát azzal zárult, hogy a kormány fog törvényjavaslatot előterjeszteni még abban a parlamenti ciklusban. Eötvös állta is a szavát, és így kerülhetett az országgyűlés elé 1870. április 7-én a „*vallás szabad gyakorlatáról és a vallásfelekezetek egyenjogúságáról*” szóló javaslat.⁸ Ez csupán egyetlen paragrafussal volt bővebb az Irányi-féle tervezetnél, s az első három pontja tartalmilag is azonos volt azzal. Kimondta, hogy a polgári és politikai jogok gyakorlása független a vallási hovatartozástól. A polgárok a törvények betartása mellett „*szabadon egyesülhetnek vallásos testületté s illetőleg egyházzá*”, s ezek egymás és az állam felé egyenlők. Felettük az állam gyakorolja a felügyeleti jogot. A katolikus egyház és az állam kapcsolata azonban az eddigiek szerint változatlan marad a katolikus autonómia törvénybe iktatásáig. Kimondta továbbá, hogy a gyermekek vallásáról a szülők döntenek, de 18 éves kora után bárki vallást változtathat (a nők férjhezmenetelük után). Ha a szülők között nincs egyezség, akkor a fiú az apa, a leány az anya vallását követi. S végül deklarálta a polgári házasság elvét, de azzal, hogy azt majd külön törvény fogja szabályozni. A törvény indoklása kimondta az alapvető polgári jogelvet, vagyis, hogy a vallás magánügy, az államnak csak annyi köze van hozzá, hogy egyformán biztosítsa mindenkinek a törvények sérelme nélküli vallásgyakorlás lehetőségét.

A benyújtott törvényjavaslatot azonban a parlament nem kezdte tárgyalni, az ügy egyre húzódtott. Ebben nyilván szerepet játszott az is, hogy Eötvös József 1871. február 2-án váratlanul elhunyt. Az utóda a miniszteri székben Pauler Tivadar lett, akihez Irányi 1871. május 13-án kérdést intézett, hogy a bizottságok miért nem tárgyalják már a törvényjavaslatot és felszólította a házelnököt, hogy sürgesse a tárgyalást.⁹ Ez azonban nem történt meg, a törvényjavaslatot abban a parlamenti cik-

⁸ KI 1869–1872. IV. kötet, 257–258. 427. sz. Indokolás: uo. 259–262.

⁹ KN 1869–1872. XVI. kötet, 225. 1871. május 13. Irányi 1871. április 3-án egy másik kérdést is intézett az igazságügyminiszterhez, hogy a törvényjavaslat kiegészítését jelentő polgári házasságról szóló törvényjavaslat készül-e, van-e lehetőség arra, hogy a kormány azt is benyújtsa, és együtt tárgyalják a két javaslatot? Uo. XV. kötet, 377. 1871. április 3.

lusban a képviselőház már nem tárgyalta. Vagyis annak ellenére, hogy a többség deklaráltan egyetértett a vallásszabadság kimondásával és törvényi szabályozásával, és a kormány törvényjavaslatot is készített, az rejtélyes okok miatt mégis lekeült a napirendről.

Az új parlamenti ciklusban Irányi Dániel elsőként vette elő a témát és 1872. november 4-én interpellálta a kormányt – azon belül is az új minisztert, Trefort Ágostont –, hogy mikor szándékozik a két törvényt, a vallásszabadságról és a polgári házasságról szólót betervezni?¹⁰ Ismét példának hozta a nazarénusokat, akik továbbra is üldözésnek vannak kitéve, valamint a kézenfekvő példát, hogy Magyarországon egy keresztény és izraelita vallású pár nem tud összeházasodni. Ekkor ismét a parlamentáris gyakorlatban szokatlan dolog történt, a kormány nem válaszolt az interpellációra. Ezért Irányi 1873. február 1-jén határozati javaslatot terjesztett be, hogy a képviselőház utasítsa a kormányt a törvényjavaslatok betervezésére.¹¹

A nazarénusokkal kapcsolatban egyébként egyre több hír látott országosan is napvilágot, a helyzetük megoldatlan volt, Pest vármegye is kérvényt intézett az országgyűléshez 1871 áprilisában, mely szerint „*a Nazarénusok szektája napról napra szaporodik, kéri, hogy a vallásszabadság s a polgári házasság behozatala iránti törvényjavaslatok mielőbb tárgyalassanak*”.¹² A vallásszabadság törvénye iránt egyébként kérvények sora érkezett folyamatosan az országgyűléshez, különböző egyesületek, csoportok, politikai klubok intéztek ilyen üzeneteket, amelyeket a törvény értelmében az illetékes bizottságnak tárgyalnia is kellett.

A kormány közben valóban dolgozott a törvényjavaslatokon, felállított egy bizottságot ezek előkészítésére. Ez az „*állam és egyház közti viszony rendezése ügyében kiküldött*” ad hoc bizottság 1875. április 6-án mutatta be jelentését, amelyben a következő megállapítások szerepeltek: először is leszögezte, hogy a modern alkotmányos jogállamban ezt a kérdést rendezni kell, a régi állapotok nem tarthatók fenn.¹³ Azonban hangsúlyozta azt is, hogy ezt bonyolultsága miatt egyetlen törvényben nem lehet rendezni. Ezért a bizottság arra jutott, hogy ezt a kérdést „*ne együttesen az összes megoldandó kérdéseket magába ölelő egy törvénnyel, hanem fokoként,*” lépésről lépésre, több törvényben rendezze. Vagyis nemcsak több törvényt kell alkotni, de ezek között legyen időbeli különbség, hogy a következmények és az előkerülő problémák a következő törvénnyel orvosolhatóak legyenek.

Első lépésként a bizottság a polgári házasság törvénybe iktatását látta szükségesnek, hiszen valóban anomália, hogy egy magát polgárinak nevező államban egy keresztény és egy izraelita vallású személy nem tud összeházasodni. Ezután, vagy

¹⁰ KN 1872–1875. II. kötet, 5–6. 1872. november 4.

¹¹ KN 1872–1875. III. kötet, 378. 1873. február 1.

¹² KN 1872–1875. XV. kötet, 341. 1873. április 1.

¹³ KI 1872–1875. XXIV. kötet, 179–186. 1050. sz.

ezzel párhuzamosan is törvénybe lehetne iktatni a vallásszabadság kérdését, amely végre már kiterjedne a „nemkeresztényekre” és a bevett vallásokon kívül álló keresztényekre is. A bizottság itt hangsúlyozta, hogy erre a törvényre nemcsak azért van szükség, hogy az egyének szabad vallásválasztása és annak gyakorlása biztosítva legyen, hanem azért is, hogy ezzel kapcsolatban az állami felügyelet érvényesüljön. Példának hozta a zsidó vallást, amelyet a hívei szabadon gyakorolnak, folyik az anyakönyvezés, iskoláztatás és minden egyéb egyházi szertartás, cselekmény, de arról a magyar állam hivatalosan semmit nem tud, hiszen semmilyen törvény nem szabályozza a kapcsolattartást. Végül a következő lépésként a bizottság a „*védúri jogviszonyon (patronatus) alapuló szolgálmányok*” rendezését látta szükségesnek, vagyis minden olyan tulajdon és intézmény (földbirtokok, iskolák, alapítványok és egyéb intézmények) sorsának a szabályozását, amely az egyházak kezében volt. Ez utóbbi a legbonyolultabb, ezt kell a bizottság szerint a legrészletesebben szabályozni. A bizottság azonban nemcsak elvi álláspontot fogalmazott meg, hanem a tettek mezejére is lépett, és önálló javaslattal élve benyújtotta a vallásszabadságról szóló törvényjavaslatát.

Annak bevezetőjeként először leszögezte az ezzel kapcsolatos alapelveit. Ezek között a már ismert elvek szerepeltek a vallások egyenlőségéről, szabadságáról és azok külső beavatkozástól mentes gyakorlásáról. „*Szabad egyház a szabad államban*” – szögezte le a dokumentum, ami azt jelenti, hogy el van választva egymástól „*a vallás hitköre a jogi és politikai világ körétől*”. De a működő egyház sem sértheti mások jogait vagy szabadságát, ezért a „*vallásfelekezetek irányában is biztosítani kell a társadalmi békét, az állami közrendet, az állam szuverenitását és az egész politikai szabadságot*”. Ezt az állam felügyeleti és ellenőrzési joga garantálja. Ezt részletesen kell szabályozni, mert az Eötvös által beterjesztett javaslatban ez „*csak általánosságban van kimondva*”.

Ami a hitfelekezetek működését illeti, az a bizottság szerint nem lehet az amerikai állapot szerinti, mert a „*társadalmi életben és államban sem az egyesek, sem a bármiféle testületek, tehát a vallásfelekezeti testületek is egészen korlátlan szabadságot nem élvezhetnek*”. Ráadásul a bizottság szerint az állam és a hitfelekezetek közötti egyenlőséget „*egyszerre és egyformán*” megvalósítani nem lehet, mert jelentős különbségek vannak a felekezetek, valamint az állam és társadalom közötti viszonyrendszerben. „*A lényegesen egyenetlen tényezőknek, egyenetlen erőknek s eltérő irányzatnak külsőleg is egyenlő, azaz egyforma jogviszony alá helyezése, vagy éppen erőszakolása a gyakorlatba a legnagyobb egyenlőtlenséget, sőt egyik vagy másik irányban a szabadság veszélyeztetését eredményezné.*” Ezért „*a bizottság javaslatának megállapításában a lehető legnagyobb kímélettel járt el a törvényesen bevett egyházak fennálló intézményei iránt*”, sőt azok egyes jogaik megtartása mellett foglalt állást.

Ezek után a bizottság benyújtotta saját törvényjavaslatát „*a vallás szabadságáról*”.¹⁴ Ez már jóval részletesebb és terjedelmesebb volt a korábbiakhoz képest. 32

¹⁴ KI 1872–1875. XXIV. kötet, 187–193. 1050. sz. Melléklet.

paragrafust tartalmazott, melyek nem 1-2 mondatból álltak, mint az Irányi- vagy az Eötvös-féle, hanem több alpontra is tagolódtak. Az első három pont nagyjából azonos volt a másik kettőével, utána azonban új elemeket hozott be, így az „*egyház alakítás*” lehetőségét, amely mindenki számára adott. Ezzel kapcsolatban meghatározta, hogy mi az egyház definíciója („*a vallási élet gyakorlására alakult s az állam védelme és főfelügyelete alatt álló nyilvános társulat*”) és azt is, hogy mi tilos ezzel kapcsolatban (például titkos vallási szervezetet létrehozni). A törvényjavaslat sok pontban szabályozta az egyházak működését és az államhoz való viszonyukat (például a választott egyházi tisztségviselők bejelentési kötelezettségét, a vagyongazdálkodásuk feletti ellenőrzést stb.). A vallásváltoztatást ez a szabályozás is 18 év felett engedélyezte, vegyesházasság esetén, a gyermekek vallásával kapcsolatban azonban megmaradt az 1868-os törvény rendelkezésénél, vagyis a fiúk az apjuk, a leányok pedig anyjuk vallását követik. Jelentős újdonságnak számított a 28. §., mely szerint lehetőség nyílt volna arra, hogy valaki kilépjen hitfelekezetéből, de sehova ne lépjen be. Ezt a szándékát a polgár köteles két tanú jelenlétében a helyi hatóságnál bejelenteni.

A javaslat – és ez sem meglepő – három területet hagyott nyitva: a katolikus egyház addigi jogai és patrónusi viszonyai a katolikus autonómia létrejöttéig változatlanok maradnak, az anyakönyvezésről későbbi törvény fog rendelkezni és az uralkodó főkegyúri joga (tetszvényjoga vagy *placetum regium*) fennmarad, amíg erről más törvény nem születik.¹⁵

Ezzel tehát megszületett egy házbizottság által készített törvényjavaslat, amelynek az elfogadása ezek után biztosnak tűnt. Azonban a magyar országgyűlés elé ez a javaslat sem került, sőt abban az évtizedben már nem is tárgyalt a Ház ezzel kapcsolatos előterjesztést. Irányi Dániel ezután minden évben beterjesztett egy határozati javaslatot, amely valamilyen formában sürgette vagy ez, vagy valamilyen másik kormányzati törvényjavaslat napirendre vételét, de mindhiába. S ha valaki azt gondolná, hogy az ok abban rejlik, hogy elfogyott az ezzel kapcsolatos parlamenti támogatás vagy szándék, és csak Irányi magánakciójáról volt szó, akkor ez téves magyarázat, mert ezeket a határozatokat a Ház többször is megszavazta, sőt két ízben egyhangúan.¹⁶

Ennek a helyzetnek a magyarázatára 1880-ban derült fény, amikor Irányi erős érzelmi töltetű beszédben kísérelte meg ismét felrázni az országgyűlést. Sajnálataát fejezte ki, hogy egy 19. század végi magyar parlamentben még mindig „*elemi igazságokat kell*” fejtegetnie és „*pirulniuk kell a világ művelt nemzetei előtt*”, hogy ezek a törvények nincsenek elfogadva. Hivatkozott az „*ősök szent emlékezetére, a magyar nemzet becsületére, a képviselőház jó hírnevére*”, s ismét beterjesztett egy határozati javaslatot, amely arra utasította volna a vallás- és közoktatási minisztert,

¹⁵ Ez utóbbinak azért volt jelentősége, mert erről is éles vita bontakozott ki ebben az időszakban, amelynek ismertetésére jelen tanulmány nem terjed ki.

¹⁶ KN 1878–1881. XV. kötet, 194. 1880. november 26. Irányi maga sorolja ezt felszólalásában.

hogy azonnal nyújtson be egy törvényjavaslatot a vallásszabadságról.¹⁷ Azonban itt nem Irányi felszólalása az érdekes, hiszen az nem sokban különbözött az évek óta megszokottól, hanem Trefort Ágoston miniszter válasza, aki magyarázatot adott arra, hogy a kormány miért késlekedik ezekkel a törvényjavaslatokkal. Közölte, hogy ő éppúgy barátja a vallás- és lelkiismereti szabadságnak, mint Irányi, a különbség közöttük „a fölfogásban rejlik”, vagyis a „módról és útról”, ahogy azt meg kellene valósítani. Trefort szerint ugyanis ezt a kérdést nem lehet egyetlen törvényben kimondani, „mert ez oly jelenségekhez vezethetne Magyarországon, melyek nemcsak a fennálló egyházakat, hanem részben talán a magyar államot is veszélyeztetnék”. Trefort szerint ezeknek a törvényeknek a megvalósítása olyan „convulsiókhöz”, azaz társadalmi megrázkódtatásokhoz vezetne Magyarországon, amelyek veszélyére Deák is felhívta a figyelmet. Trefort a mondanivalójának lényegét többször is világosan megerősítette: ha ezeket a törvényeket egyszerre elfogadják, „a magyar állam nem képes kiállani azon megrázkódtatásokat, melyeken sok más államot keresztül lehet vezetni”. „Magyarország a vallásszabadságról szóló általános törvényt meg nem bírná anélkül, hogy a magyar államiség fenntartása ne veszélyeztetnék.” Trefort tehát gyakorlatilag azt mondta, hogy a magyar társadalom még nem elég érett ezeknek a törvényeknek a befogadására, s ezért a kormány sem kockáztatja meg a bevezetésüket.¹⁸

De választ adott arra is, hogy akkor mit szándékozik tenni a jövőben? Szerinte kis lépésekkel szabad csak haladni, apró eredményeket kell elérni. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogyha például egy új egyház, „akár keresztények, akár nem keresztények, akár külföldről fognak jönni, akár köztünk keletkeznek, ha ezek a maga útján akár a kormányhoz, akár a törvényhozáshoz folyamodnak, jót állok érte, hogy fel fognak vétetni és törvény által a bevett vallások sorába iktattatni. Én ez úton akarom Magyarországon létesíteni a vallásszabadságot, mert ez összefér Magyarország állami fennállásának feltételeivel, és e célt éppoly biztosan, talán biztosabban el lehet érni, mint a képviselő úr által ajánlott módon.” Trefort Ágoston 1872 és 1888 között töltötte be a miniszteri pozíciót, s közben valóban ezt a politikát folytatta, ami nyilvánvalóan egybeesett a kormány álláspontjával. Tisza Kálmán ellenzékben korábban maga is a törvények elfogadását sürgette, kormányon azonban a *quieta non movere* (jobb nem bolygatni) elvet követve, ebben is hajlandó volt a kompromisszumra. A kormányzat stabilitása érdekében, taktikai

---

¹⁷ KN 1878–1881. XV. kötet, 194–195.; Trefort válasza: 195–198.

¹⁸ Ezeket a nézeteit Trefort már egy korábbi beszédében is igyekezett világossá tenni, amikor a késlekedés miatt az ultramontánizmussal való konspirációval vádolták: „Igenis konspirálok. Konspirálok az ultramontánokkal és a klérussal; konspirálok minden felekezettel, és konspirálok a józan ésszel, a vallásos béke fönntartására, a vallásos súrlódások kikerülésére, mert a centrifugális erők által szaggatott, szegénységgel és hátramaradással küzdő hazának vallásos konfliktusokra szüksége nincsen.” KN 1872–1875. VII. kötet, 351. 1873. június 28.

megfontolásból Tisza került a konfliktust a katolikus egyházzal és békés egymás mellett élésre törekedett.¹⁹

Hasonló volt a helyzet az uralkodóval kapcsolatban is, aki mint konzervatív és hithű katolikus király a polgári törvényekkel nem értett egyet. Ugyanakkor azonban a katolikus egyházzal is vitája volt az általa gyakorolt főkegyúri jog miatt. Számára azonban a legfontosabb szempontot nem ezek a tényezők alkották, hanem az, hogy minden körülmények között biztosítsa a monarchia kormányzati stabilitását, s ennek mindent hajlandó volt alárendelni. Amikor belátta, hogy az egyházpolitikai törvényeknek a magyar képviselőházban állandó többsége van, s azok elvetése a rendszer stabilitását veszélyezteti, – ekkor, s csak ekkor – a meggyőződése ellenére hajlandó volt azok elfogadására. Ez a magyarázat arra, hogy miért nem történt előrelépés ebben az ügyben az 1870-es és 1880-as években.

Valószínűleg a kis lépéseknek a politikája nyomán a kormány már a következő évben beterjesztett egy új törvényjavaslatot, amely egy részletkérdést, igaz, egyben az egyik legnagyobb anomáliát kívánta szabályozni. 1881. március 22-én Pauler Tivadar igazságügyi miniszter benyújtotta a képviselőháznak a keresztények és izraeliták között köthető polgári házasságról szóló törvényjavaslatát.²⁰ Ez kimondta, hogy egy keresztény és izraelita pár a polgári hatóság (megyékben az alispán, törvényhatósági jogú városban pedig a polgármester) előtt törvényes házasságot köthet, s szabályozta ennek körülményeit és akadályait. Az alispánok és az érintett polgármesterek kötelesek a házasságot anyakönyvezní és azt két példányban megőrizni (ennek kitöltését is pontosan szabályozta). A javaslat részletesen körülírta a házasság felbontásának vagy érvénytelenségének lehetőségeit. Ezekon kívül szabályozta még a külföldön kötött vagy külföldi személy által Magyarországon köthető polgári házasságot is. A javaslat tehát valóban csak egy részletkérdést kívánt szabályozni, és ahogy látható, még arra sem terjeszkedett ki, hogy minden nemkeresztény felekezet számára lehetővé tegye a keresztényekkel történő összeházasodást, csupán az izraeliták számára adta volna meg a lehetőséget.²¹ Ez a kérdés már valóban megoldásra várt, hiszen az 1880. évi népszámlálás adatai szerint a korabeli (Horvátország nélkül vett) Magyarország 13,7 milliós népességének 4,5%-át, mintegy 624 ezer főt tettek ki az izraelita vallásúak, akik addig törvényesen nem tudtak kereszténnyel összeházasodni.

¹⁹ Fazekas Csaba: *Egyházak, egyházpolitika és politikai eszmék az Osztrák–Magyar Monarchiában*. Miskolc, 2008, 12.; Salacz Gábor: *A magyar kultúrharc története 1890–1895*. Bécs, 1938, 35.; K. Török Mihály: *A magyar egyházpolitikai harc története*. Szent István Társulat, Budapest, 1932, 30–31.; Apponyi Albert: *Emlékirataim*. Budapest, 1922, 189.

²⁰ KI 1878–1881. XXIII. kötet, 193–206. 1010. sz. Újra benyújtva: KI 1881–1884. I. kötet, 151–164. 13. sz.

²¹ Ezzel kapcsolatban 1881. április 6-án Majoros István képviselő határozati javaslatot nyújtott be, hogy a Ház utasítsa az igazságügyminisztert, hogy a törvényt terjessze ki minden nemkeresztény vallásfelekezetre, de javaslatát nem támogatták. KI 1878–1881. XXIV. kötet, 112. 1052. sz.

Ez a törvényjavaslat végre az országgyűlés elé került, igaz, hosszú vajúdas árán, két és fél év bizottsági tárgyalás és halogatás után, 1883. november 19-én kezdte el a már új országgyűlés tárgyalni. *„Parlamentari körökben nagy az izgatottság. Hétfőn veszi kezdetét a liberalizmus csatája. Elveszti-e vagy megnyeri: ez a kérdés”* – írta a *Pesti Hírlap* a vezércikkében.²²

A parlamenti vitát a törvényjavaslat előadójának, Literáty Ödönnek a felvezetője kezdte, aki idézte a bizottsági jelentést, mely szerint *„egy ország lakosai egymással szabadon léphessenek házasságra, társadalmi, állami és erkölcsi követelmény, s az ország minden lakosának a természet törvényei által kijelölt joga”*.²³ Azonban azt is hangsúlyozta, hogy a polgári házasság törvénybe iktatása nincs napirenden, mert azt szerinte meg kell, hogy előzze az állam és egyház teljes szétválasztása, ami még nem történt meg, de a közigazgatás sem készült még fel az anyakönyvezés vitelére. (*„Sajnálattal valljuk be, hogy nem rendelkezünk azon megbízható közegekkel, akik a házasságkötés fontos tényét megbízhatóan vezethetnék, akikre az anyakönyvek vezetése teljes megnyugvással ruházható volna.”*) Az előadó szerint a törvénynek egyetlen célja van, hogy lehetővé tegye a zsidók és keresztények közötti házasságkötést.

Ezután hosszú, több napon át zajló vita kezdődött. Irányi Dániel természetesen elégedetlen volt a javaslattal, mégis arról nyilatkozott, hogy el fogja azt fogadni, mert *„rést üt a középkorból reánk maradt elavult rendszeren”* és mert legalább történt egy lépés előre, *„ismét leomlott egy válaszfal, amely a haza polgárait egymástól elkülönítve tartotta”*. A törvényjavaslatot többen *„zsidótörvénynek”* nevezték, nem feltétlenül antiszemita szempontból, hanem mert sajnálatosan csak ezt a vallást szabályozta. Ez Tisza Kálmán számára, aki jó viszonyt ápolt a hazai izraelita közösségekkel, igen kellemetlen volt, a felszólalásában tiltakozott is ellene. A vitában azonban nem a támogatók és érveik az érdekesek, hiszen azok már régóta ismertek voltak, hanem az ellenzőké, melyek most először jelentek meg a színen, nyílt vitában. Ők két irányzathoz sorolhatók. Az egyik a formálódó politikai katolicizmus tábora volt, akik az erkölcsi aggályokat helyezték előtérbe. Volt, aki szerint ezzel a javaslattal *„Magyarország az erkölcsi vésznek rohanó államok sorába lépett”*. Mások szerint boldog házasság csak az egyház által megszentelve létezhet, a polgári házasság törvénye sérti a katolikus egyházat, mert egy egyházi szentséget profanizál, az állam átlépi a határt és beavatkozik a lelkiismeret ügyeibe stb. Példának hozták a nyugati országokat, ahol a polgári házasság a válásokat is magával hozta.²⁴

Az ellenzők másik, még harcosabb táborát az antiszemiták alkották. Istóczy Győző ügyvéd, Vas megyei országgyűlési képviselő, a magyar politikai antiszemizmus megteremtője 1875-ben mondta el a magyar országgyűlésben az első anti-

²² A liberalizmus harca. *Pesti Hírlap*, 1883. november 18. 1.

²³ Az igazságügyi bizottság jelentése. KI 1881–1884. XV. kötet, 237. 621. sz. A képviselőházi vita kezdete: KN 1881–1884. XIII. kötet, 138. 1883. november 19.

²⁴ KN 1881–1884. XIII. kötet, november 20–21-i ülések, Lesskó István, Miehl Jakab, Göndöcs Benedek, Roszivall István, Hérits Antal felszólalásai.

szemita beszédet, ettől kezdve minden felszólalása e téma körül forgott. Az Országos Antiszemita Pártot 1883. október 6-án alapították meg, vagyis éppen a törvényjavaslat beterjesztése előtt. A pártot négytagú vezérkar irányította, akik közé Istóczy mellett Ónody Géza, Simonyi Iván és Széll György tartozott, ők a vitában is felszóltak.²⁵ A párt hivatalos programjának az egyik pontja éppen a benyújtott törvényjavaslat elleni küzdelmet szorgalmazta.

Az események előzményéhez tartozik még, hogy a tiszaezlári per tárgyalása is 1883. június 19-én kezdődött, s augusztus 1-jén fejeződött be. Ezt követően az országban antiszemita zavargások kezdődtek, egyes megyékben a katonaságnak kellett kivonulnia és rendet teremtenie. Ezekre az eseményekre a törvényjavaslat vitájában is többen hivatkoztak, az ellenzők szerint ebben a feszült helyzetben nem szabad egy ilyen javaslattal előjönni, a támogatók szerint viszont éppen azért kell ezt a kérdést gyorsan megoldani, mert ezzel lehet elősegíteni a zsidó vallásúak beolvasását a társadalomba.

Az antiszemiták azonban éppen ezt nem akarták, szerintük a „*beolvasás határozottan ellenkezik a specifikus faji érdekeikkel*” – mármint a zsidókéval. Ők ugyanis soha nem akarnak beolvasni, ezer éve egy saját törvényeik szerinti zárt világban élnek, amelynek a végcélja a világalalom megszerzése. Istóczyék szerint a zsidó vallás alapvetően ellenkezik a keresztény erkölcsiséggel, mert a törvényei ennek a végcélnek a szolgálatában állnak. Így a polgári házasság törvénybe iktatásával csak azt érné el a kormány, hogy szélesre tárja a kaput az erkölcstelenség előtt. Ezeket az erkölcstelen tetteket a zsidók szerintük nap mint nap elkövetik, „*a csalás, az uzsora, a hamis eskü nemcsak mint megengedett cselekmények, hanem más emberekkel szemben, mint jog tanítottak*”, amelynek az eredménye a „*naponkint pedig százával és ezrével előforduló zsidóvisszaélés, zsidó-üzelem, zsidó-túlkapás, zsidó-fosztogatás, zsidó-erőszakoskodás*”. Az antiszemiták a törvényjavaslatot kizárólag „*zsidótörvénynek*” értelmezték, amelynek az a célja, hogy elősegítse a zsidók beolvasását a társadalomba. Ezzel szemben szerintük ez pont fordítva zajlik, „*mert tapasztalati tény az, hogy az ily összeolvasás eseteiben – csekély kivétellel – nem a zsidó lesz magyarrá, hanem a magyar lesz zsidóvá*”.

Végül Simonyi Iván kijelentette, hogy korábban azért nem volt törvény a polgári házasságról Magyarországon, mert azt a katolikus egyház megakadályozta. Ha most mégis a parlament elé kerülhetett, az azt bizonyítja, hogy van már annál egy nagyobb hatalom Magyarországon, a „*zsidóság*”.²⁶

A vitában több verbális párviadal is lezajlott, közülük is kitűnt Herman Ottó és Istóczy Győző összecsapása. Herman Ottó minden finomkodás nélkül kritizálta a törvény ellen felvonuló mindkét táborát. Szerinte „*itt a klerikalizmus bolygója elsötétítette a liberalizmus napját majdnem egy egész ülésen keresztül*”, ami főként a

²⁵ Paksy Zoltán: *Istóczy Győző és a magyar antiszemita mozgalom (1875–1892)*. Budapest, 2018, 169.

²⁶ KN 1881–1884. XIII. kötet, november 21-i ülés, Ónody, Istóczy és Simonyi Iván beszéde.

papképviselőknek köszönhető, s tett is rájuk néhány gúnyos megjegyzést. Az antiszemitékről pedig közölte, hogy bár állandóan arra hivatkoznak, de amit képviselnek, az nem keresztényi álláspont, Istóczy Győzöt pedig szánalmasnak nevezte. Erre Istóczy személyeskedéssel válaszolt, amit több szóváltás követett, amely még másnap is folytatódott.²⁷

Az országgyűlés végül november 30-án szavazott a törvényjavaslatról, s azt nagy többséggel elfogadta. A Szabadelvű Párt tagjai a papképviselők kivételével támogatták. A Függetlenségi Párt megoszlott, egy részük azért nem támogatta, mert kevésnek tartotta, ők Mocsáry Lajos vezetésével nem is szavazták meg a javaslatot. A többség azonban Eötvös Károly, Irányi és Ugron Gábor vezetésével végül támogatta azt.²⁸ Az ellenzők táborát tehát a formálódó politikai katolicizmus hívei, a „klerikálisok”, valamint az antiszemiték és a kompromisszumot kötni nem akaró liberálisok alkották.

A képviselőházi szavazás után a főrendiház elé került a javaslat, amely december 10-én kezdte meg a tárgyalását.²⁹ Az első hozzászóló mindjárt Simor János hercegprímás volt, aki a házasság és a család szentségéről és fontosságáról beszélt, melyet nem az állam talált ki, hanem Isten teremtett. Szerinte ez a törvényjavaslat megtagadja ezt, mert bár nem nevezik polgári házasságnak, de „*bírja annak egész lényegét*”, ezért nincs erkölcsi létalapja. Nézete szerint a zsidóság soha nem fog a keresztény társadalomba beolvadni, mert már ezer éve „*fajleszigeteltségben*” élnek, s előbb fog a keresztény társadalom megszűnni, mint a zsidóság feladná „*szívós ragaszkodását vallásukhoz*”. Ezután a főrendiházban is hosszú vita kezdődött a javaslatról. Apponyi György egy olyan „*egyházellenes program*” részének nevezte a javaslatot, amely az egész földön terjed. Itt is megszólalt az Antiszemita Párt képviselője, Andreánszky Gábor báró, aki egy – az 1930-as években is visszaköszönő – biológiai fajelméletet vázolt föl. Hivatkozott a természettudósok munkásságára, amely szerint „*a tisztán beltenyészet által tenyésztett faj jobban örökíti tulajdonságait, mint a keverékfaj*”. Ilyen szerinte a zsidóság is, ebből következően a egyes házasságokból származó utódok zsidónak tekintendők.³⁰ Szerinte ez a folyamat a „*sémi faj*” más tulajdonságaival kiegészülve a keresztény társadalom elzsidósodásához vezetne.

Pauler Tivadar igazságügyminiszter tapintatos érveléssel próbálkozott. Elismerte a házasság valláserkölcsi jellegét, de hangsúlyozta a jogi tartalmát is, amelyet az államnak kell szabályoznia. „*Ugyanazon egy hazában lakván, a kereszt-*

---

²⁷ KN 1881–1884. XIII. kötet, november 22–23-i ülések.

²⁸ A függetlenségi párt mai értekezlete. *Pesti Hírlap*, 1883. november 20. 5.; KN 1881–1884. XIII. kötet, 452. 1883. december 13. Mocsáry Lajos felszólalása.

²⁹ *Főrendiházi Napló* (a továbbiakban: FN) 1881–1884. II. kötet, december 10. és 11-i ülések.

³⁰ Ez a gondolat a két világháború között Méhely Lajos egyetemi tanárnak, az antiszemita biológiai fajelmélet legismertebb képviselőjének az egyik alaptétele.

tények és izraeliták számos érintkezési pontjai miatt ezen kérdés tisztázása szükségesnek mutatkozik”, s ezt más módon nem lehet megoldani. A vita végén szót kért Tisza Kálmán és Andrássy Gyula is, mindketten az ellenzők érveinek ellentmondásaira hívták föl a figyelmet.

A törvényjavaslatról végül kétnapos vita után, december 11-én szavaztak, s azt 109–103 ellenében elvetették. A katolikus egyház képviselői mind ellene, a főispánok pedig majdnem mind mellette szavaztak, a történelmi arisztokrácia többségében ellene, a bárók pedig hasonló arányban mellette szavaztak. Ezzel az alkotmányosság 1867-ben történt helyreállítása óta csupán másodszor fordult elő, hogy a főrendiház elutasított egy képviselőház által elfogadott törvényjavaslatot.

Ekkor a javaslat december 12-én visszakerült a képviselőház elé, ahol már másnap, december 13-án elkezdték újratárgyalni, mert Tisza semmiképpen nem akarta, hogy hetek teljenek el bizonytalanságban, s ezzel esetleg újabb mozgalmak kezdődjenek. A gyanúja helyesnek bizonyult, a katolikus tábor ugyanis országos mozgalmat, aláírásgyűjtést kezdeményezett a törvényjavaslat ellen. Ennek során több százezer aláírást gyűjtöttek össze, amelyet Cziráky János, Zichy Nándor, Zichy Henrik, Apponyi György, Sztáray Antal, Jósika Kálmán és Károlyi Gyula mutattak be a főrendiházban.³¹

A parlamenti vitához elsőként Irányi Dániel szólott hozzá, aki szerint a képviselőház vegye fel a kesztyűt, amit a főrendek eléjük dobtak, akik „*a középkor rozsdás fegyvereivel harcolnak*”. „*Fontolják meg a főrendek, hogy a korszellemet sem pásztorbotokkal, sem nemesi címerekkel, sem a tridenti zsinat határozataival, sem pedig középkori előítéletekkel feltartóztatni nem lehet.*” E radikális hozzászólás ellenére ezúttal nem kezdődött hosszabb vita, a képviselőház még aznap változtatás nélkül újra megszavazta a javaslatot és átküldte a főrendiháznak.

A sajtó már az első tárgyalásnál fölhívta a figyelmet arra, hogy a főrendiházi üléseken általában csak 40–50 fő szokott részt venni.³² Ehhez képest feltűnő volt, hogy a zsidó–keresztény házassági törvény első vitáján és szavazásán már több mint 200 fő volt jelen, az újabb tárgyaláson pedig már csaknem 400-an jelentek meg, olyan sokan voltak, hogy nem is jutott mindenkinek ülőhely, ami példátlan volt a főrendiház 1867 után történetében. Ennek az volt a magyarázata, hogy mindkét fél mozgósította a táborát. A kormány a főispáni kart és a hozzá hű arisztokratákat, s ugyanígy tett a katolikus tábor is. Utóbbi azonban egy váratlan akcióval hátrányba hozta a kormányt, amely úgy számított, hogy a végszavazás csak a bizottsági tárgyalás után, néhány nap elteltével fog bekövetkezni. Ezért a kormányhű embereit is így mozgósította. Zichy Nándor azonban azzal a javaslattal állt elő, hogy mivel változatlan a javaslat szövege, mellőzzék a bizottsági tárgyalást és már

³¹ FN 1881–1884. II. kötet, 107–111. és 125. 1884. január 10. és 12.

³² Hattal kisebbségben. *Pesti Hírlap*, 1883. december 12. 1. A főrendiháznak az 1885-ben végrehajtott reformjáig minden felnőtt korú férfi főrend a tagja volt, így a létszáma 700–800 fő körül mozgott. Az átalakítás után ez a szám kb. a felére csökkent.

a következő ülésen tűzzék a napirendre. Ezt egy rövid és heves vita után – ahol Tisza is és Andrassy Gyula is hiába próbálta az időt húzni – a felsőház megszavazta. Így a javaslat tárgyalása 1884. január 12-én kezdődött, melyen az első felszólaló, nyilván a megbeszélte koreográfia szerint, ismét Simor hercegprímás volt. Beszédet azonban nem mondott, csupán a püspöki kar nevében bejelentette, hogy a törvényjavaslatot nem támogatják. Ezután az ellenzők közül már senki nem szólalt föl, a támogatók viszont egymás után, igyekeztek az időt húzni, hogy a vita több napra tolódjon ki. Azonban, mivel erre előre nyilván nem készültek föl, egy idő után elfogytak a hozzászólók – obstrukcióról a főrendiház esetében nem lehetett szó – így még aznap következett a szavazás. Ezen a törvényjavaslatot a felsőház 200–191 ellenében ismét leszavazta. A szavazatok teljesen az előzőhöz hasonlóan oszlottak meg, csupán egyetlen főispán mondott nemet, Szapáry István gróf, Pest vármegye főispánja, a grófok kétharmada ellenezte, a báróknál pedig ez az arány fordított volt.

Ezzel a törvényjavaslat elbukott, mert Tisza belátta, hogy egyelőre célt nem érhet, ezért a törvényjavaslat visszavonását kezdeményezte, azzal, hogy egy későbbi, alkalmasabb időpontban újra napirendre veszik.³³ Azt azonban valószínűleg ő sem gondolta, hogy előbb következik be a saját bukása, semmint egy újabb egyházpolitikai törvény beterjesztése.

A katolikus társadalom és a politika a dualizmus első évtizedeiben

Ahogy már eddig láttuk, a polgári törvények 1867 után sem terjeszkedtek ki arra, hogy a katolikus egyház és a hozzá kapcsolódó intézmények óriási vagyonát, a földbirtokokat, történelmi épületeket, az általa működtetett iskolarendszert és az alapítványi vagyonokat jelentősebb mértékben csorbítsák, így azok fölött továbbra is rendelkezhetett. Adott volt a kérdés, hogy ez a hatalmas intézmény, a magyar katolikus egyház, hogyan illeszkedik be a polgári állam kereteibe? Ennek megoldását az állam és az egyház megegyezésén alapuló öngazgatás, azaz a katolikus autonómia megteremtése jelentette volna, ez azonban sok próbálkozás dacára sem valósult meg. Ez a kérdés az egyike lett azoknak, amelyek komoly politikai ellentéteket gerjesztve befolyásolták a katolikus egyház és az állam viszonyát a korszakban és meghatározták a polgári törvények megszületését is.

A másik konfliktust a kiegyezés után meginduló liberális törvényhozás jelentette, azaz a polgári állam kereteinek kiépítése, amelyet a katolikus értelmiségiek egy része, s – tegyük hozzá – a korszakban folyamatosan növekvő része, gyakorlatilag az első pillanattól fogva támadásként élt meg. Maga a szekularizáció folyamata részben valóban ezt tartalmazta, hiszen sok, addig egyházi monopóliumban lévő tevékenység vagy jog most az állam fennhatósága alá került. A katolikus értelmiségi körökben azonban ennek gyorsan megjelent az a sajátos interpretációja, mely

³³ KN 1881–1884. XIV. kötet, 299. 1884. január 31.

szerint az államban protestánsok, szabadkőművesek és zsidók kerültek hatalomra, s mint nemkatolikus ellenérdekelt felek, az állam köntösébe burkolózva igyekeznek a katolikus befolyást csökkenteni.

Ezeket a katolikusok körében uralkodóvá váló nézeteket jól illusztrálja az 1870-ben újrászervezett és megindított *Magyar Sion* című katolikus folyóirat első számának programadó cikke: *„Válságos időpontban indítjuk meg folyóiratunkat. A történelem lapjain találkozunk időekkel, midőn egyházunk hevesebb üldözés és mélyebb gyűlöletnek tárgya volt, mint ma. De nem találkozunk időekkel, midőn annyira megvetve, befolyásától oly nagy mértékben megfosztva lett volna, mint ma. A kath. egyház nemcsak külső hatalmát, és fényét veszette el majdnem mindenütt, hanem elvesztette befolyását a mai társadalmakra majdnem teljesen. Az állami és törvényhozási alakulások, szerencse, ha csak ignorálják az egyház hitelveit és jogait; többnyire egyenesen ellenséges állást foglalnak el azokkal.”*³⁴ 1882-ben a legnagyobb katolikus orgánus, a *Magyar Állam* című napilap is cikksorozatban fejtette ki és részletezte a katolikus sérelmeket.³⁵ E szerint a magyarországi katolikusok folyamatos fenyegetettségben, *„nyomás alatt”* élnek, mert nem tudják, hogy a liberális törvényhozás mikor hoz olyan törvényt vagy törvényeket, ami ismét elvesz tőlük valamit. A lap szerint a kormányban és a Szabadelvű Pártban többségben vannak a protestánsok és a szabadkőművesek, akiknek a befolyása korlátlanul érvényesül a katolikusok rovására. Az újabb és újabb törvények mindig elvesznek valamit a katolikus intézményektől, a vallás- és tanulmányi alapoktól, katolikus közalapítványoktól, földbirtokaikból, pénzbevételi lehetőségeiket pedig egyre korlátozzák. Ezzel szemben *„egyetlen zsidó pénztőzsér sem tesz alapítványt. A leggazdagabb zsidók, szabadkőművesek is a katolikus egyetemre adják gyerekeiket és onnan kiszorítják a katolikusokat”*. Az ilyen hangvételű és tartalmú cikkek az 1880-as években mindennapossá váltak a katolikus orgánusokban.

Ha eltekintünk az ellenségképtől, a dogmatikus katolikus felfogással valóban nehezen volt összeegyeztethető az átalakuló helyzet. A cikkek jól mutatnak rá arra a problémára, hogy a szekularizált, azaz a szóhasználatukban a „vallástalan” állam beleszólást kíván, sőt felügyeleti hatalmat gyakorol az egyház fölött: *„Nem abszurdum-e az, hogy egy vallásfelekezet hozott törvényeinek szentesítését egy kormánytól, egy országgyűléstől kérelmezze, mely kormány, mely országgyűlés vallástalan, hitetlen, atheus?”*³⁶

A katolikusok számára azonban nemcsak maga a szekularizáció, és ezzel a társadalmi befolyás csökkenése jelentette a problémát, hanem a modernizáció, s az ezzel óhatatlanul együtt járó vallástalanodás folyamata is. Szerintük a lehetőséget ehhez is a liberális törvények teremtették meg, az Eötvös által 1870-ben betervez-

³⁴ Földadataink. *Magyar Sion*, 1870. 1. sz. 3. (Kiemelés az eredetiben.)

³⁵ Ki és mi bántja a katolikusokat Magyarországon? *Magyar Állam*, 1882. június 13., 14., 15., 17.

³⁶ *Religio*, 1870. április 6. 190.

tett törvényjavaslattal kapcsolatban például így írt a katolikus lap: „Az általános vallásszabadság, miként a törvényjavaslat akarja, abszurdum, mert a vallást függővé teszi a vallástalanságtól, az istenit az emberitől, a szellemit az anyagitól.”³⁷

Ezért ellenségnek tekintették a liberalizmust, a liberális gondolkodást és szellemiséget: „A liberalizmust 1867-ben nálunk is inaugurálták [felszentelték] nagy pompával. Magasztalták, mint a haladás egyedüli emeltyűjét, mely a nemzetnek valóságban fogja meghozni az Eldorádót. Szegény Magyarország, szegény egykor boldog hazánk! [...] Nem gondoltad, nem hitted, hogy legnagyobb ellenségedet fogadod be, midőn megengedted, hogy a liberalizmus falaid közé bevonuljon. [...] A legfőbb baj azonban mégis, mit a liberalizmus a nemzetnek okozott, hogy erkölcsét megrontotta. A liberalizmus megrontotta a nemzet jellemét, megrontotta erkölcsét, mert elvette lelkiismeretét. A liberális éra óta elkövetett csalások, lopások, sikkasztások, melyek ezer számra mennek, fényesen illusztrálják a liberális morált és mást nem mondhatunk, mint hogy ezek az erkölcsök egész világitásba helyezik a liberális hitet is. [...] A nemzet erkölcsé, jelleme veszedelmes módon megrontatott.”³⁸

A modernizációt jelentő liberális törvényhozás és a liberális jogállam tehát a katolicizmus ellensége, mert a társadalom elvallástalanodását, s ezzel erkölcsi süllyedését, a társadalmi keretek bomlását eredményezi. A *Religio* című lap cikksorozatban fejtette ki álláspontját, amely szerint „nincs erkölcs Isten és vallás nélkül”.³⁹ Bizonyítani kívánta, hogy a vallás nélküli állam és társadalom hanyatlásra van ítélve, mert elterjed a korrupció és a züllés, növekszik a nyomor és a kiszolgáltatottság.

Tisza Kálmán lemondásakor a *Katolikus Szemle* vezércikkírója, Zichy Nándor gróf így foglalta össze ezt a folyamatot: Tisza visszavonulása „mireánk nézve, a katolikus érdekekre nézve, mindenestre nyereség. Tizenöt éves miniszterelnöksége a katolikus ügy hosszas marazmusa [elsorvadása]. Minden katolikus érzésű, minden hitét valló egyéniség ezen korszak alatt háttérbe szorult. [...] Nem csoda tehát, hogy naponta jobban meghátráltunk. A nagy legiszlatív működés⁴⁰ ugyan szünetelt: de mellékesen észrevétlenül egyes szakasza a törvénynek, egyes intézkedés és az eljárásokban lábra kapott gyakorlat a katolikus érdek, a katolikus vagyon és főleg a katolikus vallás károsítására irányult. A nevelés, a tanítás, a sajtó, a hivatalosan pártolt irodalom legnagyobb részt antikatolikus.”⁴¹ A katolikus lapokban tehát az 1870-as évek végétől folyamatosan jelen volt az antiliberális hangvétel, valamint az ellenfél felmutatása a liberálisok, a protestánsok, a zsidók és a szabadkőművesek képében.

---

³⁷ *Religio*, 1870. április 9. 194.

³⁸ *Religio*, 1880. január 10. 21–22. (Kiemelések az eredetiben.)

³⁹ *Religio*, 1880. január 7. 9–10., január 10. 17–19., január 14. 27–28.

⁴⁰ Legiszlatív működés, vagyis törvényhozás (értsd: katolikusellenes törvények elfogadása).

⁴¹ *Katolikus Szemle*, 1890. 3. füzet, 452.; Bonitz Ferenc: *Gróf Zichy Nándor. Élet- és jellemrajz*. Budapest, 1912, 201.

Ezek a folyamatokat szoros összefüggésben álltak a Vatikánban uralkodó irányvonallal. IX. Pius pápa 1864-ben kiadott *Quanta cura* kezdetű sillabusza 80 pontban foglalta össze a katolikus tanítással szemben álló tanokat és eretnek törekvéseket, s ezek között volt az egyház és állam szétválasztásának elve, a polgári házasság, az állami iskoláztatás és a vallásszabadság gondolata is.⁴² Az 1878-ban pápává választott XIII. Leónak a tevékenységét pedig már az első pillanattól kezdve annak a felismerése határozta meg, hogy az egyház közéleti befolyását tömegszervezkedés révén is erősíteni kell. Ennek az eredménye lett az 1878-ban kiadott *Quod apostolici muneris*, majd 1891-ben a legismertebbé vált *Rerum novarum* kezdetű enciklikák által jelzett program.⁴³ A magyarországi helyzetre a pápa külön is reagált. Az 1886. augusztus 22-én kiadott *Quod multum* kezdetű enciklikájában igyekezett iránymutatással szolgálni a magyar katolikusoknak. Leszögezte, hogy katolikus nem házasodhat össze más vallásúval, s arra biztatta a magyar katolikus papságot, hogy ez ügyben bátran szegüljön szembe a polgári törvényekkel vagy törekedjen azok megváltoztatására. Külön kitért a házasság kérdésére, amely „*egyedül az egyházi hatalomnak van alávetve*”. A pápa külön megdicsérte a zsidó–keresztény házasság törvényjavaslata ellen küzdő erőket, „*akik két évvel ezelőtt egy lélekkel, nyílt s bátor szavazatukkal visszavetették a magyar országgyűlés elé terjesztett, a keresztények és zsidók közt kötetlen házasságról szóló törvényjavaslatot, s keresztülvitték, hogy a régi házassági törvény érvényben maradjon*”. „*A kath. vallás ott, ahol uralkodott, rendíthetetlenül fennálljon, ahol megingattatott, ismét helyreálljon*” – adta ki a jelszót XIII. Leo.⁴⁴

Hasonló gondolatokat fogalmazott meg az 1893-ban kiadott *Constanti Hungarorum* kezdetű enciklikában is, kijelentve, hogy „*ma, a keresztény intézmények oly heves és ravasz ostromoltatása idején*” szembe kell szállni az „*egyház- és vallásellenes*” politikai törekvésekkel, melyeket a magyar kormány képvisel, s ennek érdekében felhívott a politikai szervezkedés szükségességére.⁴⁵

⁴² Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon 2.* Budapest, 2010, 486.

⁴³ Gergely Jenő: *A politikai katolicizmus Magyarországon (1890–1950).* Budapest, 1977, 8.

⁴⁴ Az enciklikát magyar nyelven közölte: *Magyar Sion*, 1886. 641–654.

⁴⁵ *Magyar Sion*, 1893. 643–651. A magyar katolikus egyház és a pápai udvar közötti kapcsolat bemutatására jelen tanulmány nem tér ki, ezzel kapcsolatban lásd Salacz: i. m. vonatkozó részeit.

A keresztény-nemzeti és antiszemita ideológia megjelenése, a katolikus politikai szerveződés kezdete

A politikai katolicizmussal szemben az egyik leggyakoribb vád az volt, hogy ultramontán.⁴⁶ Ezzel szemben jelent meg az 1880-as években az a nézet, mely szerint a katolikus egyház és a magyar nemzet érdekei azonosak, aki az egyházat támadja, az a magyarságot támadja. A katolikus egyház ugyanis lényegében a nemzet erkölcsseit és ezzel a létezését védi. A katolikus társadalom ezért egyre határozottabban kezdte saját magát a nemzeti hagyományok és az autentikus magyar értékek védelmezőjének feltüntetni: „Házat csak ős alapokon lehet sértetlenül fenntartani. [...] Aki az alapok irányán és arányán változtatni akar, [...] az nem tudja mit cselekszik. Az hasonló Dante bolondjaihoz: Kik mentek, mentek, és nem tudták, hová. Ilyen azoknak az eljárása, kik Magyarországot a sz. István király által lerakott alapoknak megváltoztatása által átalakítani akarják.”⁴⁷ Ez az alap a katolikus kereszténység, amelyet a liberalizmus rongál és le akar dönteni. „A liberalizmus, mely a keresztény kinyilatkoztatott tannal szembeállítva nem egyéb, mint haeresis [eretnecség], s mint ilyen, minden téren aláásni törekszik a keresztény népek erkölcsét. [...] megtörni erejében a liberalizmust, ez kötelessége mindenkinek, akinek némi érzéke van a nemzet fennmaradása iránt.”⁴⁸ „Az istenszeretet és a hazaszeretet ikertestvérek, melyek szét nem választhatók.”⁴⁹ Katolikus szerzők már 1867 után kiadtak és terjesztettek hasonló tartalmú röpiratokat, s ezekben is jól megfigyelhető az egyházi és nacionalista érvek összefonódása.⁵⁰

Persze a katolicizmust a magyar nemzeti érdekek védelmezőjének beállítani nem tűnt könnyű feladatnak, mert erre a történelmi múlt, s azon belül is elsősorban a Habsburg-ellenes küzdelmek hagyományai miatt a protestáns egyházak sokkal alkalmasabbak voltak.⁵¹ A Függetlenségi Párt bázisának a magját is elsősorban az alföldi

---

⁴⁶ Rada János: Nacionalizmus és antiklerikalizmus az egyházpolitikai küzdelmek idejének röpirat irodalmában (1890–1895). In: *Interdiszciplinaritás a Kárpát-medencében*. Szerk. Boda Attila. Budapest, 2019, 549–550. A kifejezés (ultra montes = hegyeken túli) azt a katolikus irányzatot jelentette, amely a pápa tekintélyét az állam és az egyház más szereplőivel (elsősorban a püspökökkel) szemben növelni akarta. Az irányzat győzelmét jelentette az I. Vatikáni Zsinat pápai tévedhetetlenségéről kihirdetett dogmája, 1870-ben. Magyarországon, a politikai életben a kifejezést abban az értelemben is használták, hogy a magyar katolikus egyház nem a nemzeti érdekeket, hanem Róma érdekeit képviseli.

⁴⁷ Szent István király szelleme és Magyarország jövője. *Religio*, 1882. augusztus 19. 113.

⁴⁸ *Religio*, 1883. november 3. 284–285.

⁴⁹ Időszaki szemle. *Katolikus Szemle*, 1890. 4. füzet, 589.

⁵⁰ Rada János: Katolicizmus és nemzet: katolikus közírók nemzeti érvskálája 1867 után. *Publicationes Universitatis Miskolcensis* XXV, Fasc. 2 (2021), 70–86.

⁵¹ Völgyesi Levente: Eötvös József egyházpolitikai tevékenysége és a kultúrharca. In: *VI. Szegedi Jogtörténeti Napok báró Eötvös József születésének 200. évfordulója alkalmából*. Szerk. Varga Norbert. Szeged, 2014, 175–176.

protestáns köznemesség alkotta,⁵² nem beszélve a Kárpát-medencei reformátusok vagy az unitáriusok szinte tiszta magyar etnikai arculatáról. Ennek ellenére a katolikus sajtóban megjelenő ideológia szerint a katolicizmus nemzetfenntartó szereppel bír, mert küzd az olyan nemzetidegen eszmék ellen, mint például a polgári házasság.⁵³

A keresztény-nemzeti ideológia megjelenése után a következő lépés annak a felismerése volt, hogy a katolicizmusnak be kell lépnie a politikai térbe is. Ezért a katolikus társadalmi elit egy része az 1880-as években sürgetni kezdte, hogy érdekeik védelmében meg kell kezdeni a politikai szervezkedést. *„A kath. clérus új idöket él, az ösellenységnek is új fegyvere van. [...] a katholicizmus Magyarhonban megszünt »religio dominans« lenni a törvény előtt. [...] A jajgatás és fejvesztettség korszakát sutba kell dojni. [...] Tömörülni és tömöríteni kell.»*⁵⁴ Ki kell lépni a közéletbe és ott is katolikusként kell viselkedni. Ezt a szemléletváltást talán Simor János hercegprímás beszéde példázza a legjobban, amelyet a Szent István Társulat megnyitó nagygyűlésén mondott el 1890-ben: *„A tévely az vala, mintha a templomból kilépve, a nyilvános életben a kath. gondolkodást, elhatározást, törekvést vétek nélkül mellőzhetnök, és kivetközve ker. hitünkéből, mint pusztá emberek valahol helyesen s áldáson működhethének. Ezt a közügyek, épp a döntő pillanatokban, sokszor károsan nélkülözték. [...] a kath. élet kötelességeit soha és semmi ponton fel nem adni: ez kell, hogy jelszava legyen minden katolikus polgárnak. A haza védelmében, ha szükséges, életünket is fel kell áldoznunk, s az anyaszentegyházért szintügy.»*⁵⁵

A modern politikai érdekérvényesítés fundamentuma természetesen egy politikai párt. Ezért ekkor kezdett hangot kapni körükben egy katolikus párt létrehozásának az ötlete, az osztrák katolikus szervezkedés mintájára.⁵⁶ A párt létrehozásának azonban sokáig az akadályát képezte a politikai katolicizmus vezetőinek – főként az egyre inkább vezérszerepbe emelkedő Zichy Nándornak a keresztény-nemzeti ideológiába illeszkedő – elképzelése, hogy a katolicizmusnak az egységes magyar nemzetet kell képviselnie, míg egy politikai párt szükségszerűen mindig csak a társadalom egy részét képviseli.⁵⁷

⁵² *Képviselők és főrendek a dualizmus kori Magyarországon.* 1. Parlamentarizmustörténeti tanulmányok. Eger, 2020, 42., 48. Pap József kutatásaiból egyértelműen látható, hogy a Függetlenségi Párton belül a református és unitárius képviselők valóban felülreprezentáltak voltak, de így sem érték el a párt képviselőinek a felét, mert a többség római katolikus volt. Így a vád, mely szerint az egyházpolitikai törvényeket a „protestánsok” szorgalmazták volna, számokkal nem igazolható.

⁵³ Rada: *Katolicizmus és nemzet ...* 75.

⁵⁴ Rustikus: *Egy plébános reflexiói az év elején.* *Magyar Sion*, 1893/1. 7.

⁵⁵ *Katolikus Szemle*, 1890. 3. füzet, 322., 326.

⁵⁶ Karl Lueger bécsi városi tanácsos 1877-ben alapította meg az osztrák Keresztényszocialista Egyesületet, amely jelentős tömegbázissal és egyre erősebb politikai befolyással bírt, s 1895-ben meg is választották Bécs főpolgármesterének.

⁵⁷ Bonitz: i. m. 281–282.; Szabó Dániel: *A Néppárt megalakulása.* *Történelmi Szemle*, 1977. 2. sz. 189–190., 193–194.

Mindezek mellett megfigyelhető volt az is, hogy a politikai katolicizmus keresztény-nemzeti ideológiáján belül egyre erősödött az antiszemitizmus. Ez az alábbi gondolatsor mentén kezdett kikristályosodni: a hagyományok, s ezáltal a nemzet legnagyobb ellensége a liberalizmus és a modernitás, márpedig annak elsődleges képviselői a zsidók. „A zsidónak a keresztény elveken nyugvó kormányzat nem kell, mert az alatt és amellet a szédelgés, a zsidók ez életeleme lehetetlen, keresztény kormányzat mellett pusztulnia kell a közéletből a csalásnak, a megvesztegetésnek, melyek a zsidóság gazdagságának és így hatalmának is emeltyüi.”⁵⁸ E gondolatok ekkortól váltak a katolikus sajtóban mindennapossá: „A mai liberalizmus átka egyes országoknak, átka az egész emberi társadalomnak. Ez átkos szű módjára a bensőben rágódik, mit sem törődve a külső bajokkal. Dúljon bár az ellenség a határon, fenyegetse végpusztulással a hazát vagy nemzetet, ez vissza nem riasztja a liberalizmust attól, hogy beharcokat, beldulakodást, belzavarokat idézzen elő. [...] Ébredjünk, még nem egészen késő és tömörüljünk!”⁵⁹

Az egyre markánsabban megfogalmazódó antiszemitizmusnak más területen is egyre több példája vált láthatóvá. A katolikus lapok részletesen beszámoltak például a tiszzaeszlári ügyről. Magát az ügyet is a *Magyar Állam* robbantotta ki, amikor rögtön a kislány eltűnése után, 1882. május 20-án közölte a helyi plébános levelét, amely célzatosan a zsidókat tette felelőssé.⁶⁰ S bár a rangosabb katolikus lapok a vérváddal nyíltan nem azonosultak, az ítéletet sem kérdőjelezték meg, de a per minden mozzanatáról tudósítottak. Beszámoltak Istóczy Győző interpellációjáról is, amit az ügy kapcsán intézett a kormányhoz, s a legrangosabb napilap végül a következőképpen összegezte az ügy tanulságait a *Zsidókérdés* című cikkében: „A zsidókérdés akut jelleget öltött. [...] A zsidók a kereszténység ellenségei, mindig úgy lépnek fel, hogy ártsanak neki. [...] A hithű zsidó ellenség ugyan, de nem oly veszélyes, mint a hitetlen zsidó. [...] Az állam felekezeti jellegét levetette, de a társadalom keresztény jellegű maradt. Tehát az ellenségesség is a keresztény és a zsidó elv, nézet és fölfogás közt áll fönn, s az állam felekezetenélkülisége, s a zsidóságnak erre alapított egyenjogúsítása még inkább élessé tette az ellentétet. [...] Így vált lehetővé Magyarországon is, hogy a zsidóság tömegekben ide gyülekezett és mindig ellenségesen, indulattól vezetettve nemcsak meggazdagodott, hanem a magyar nemzetnek gazdájává és urává lett, akinek a kezében van a hatalom. [...] Azért kerültünk zsidó kezekbe, mert azt a hibát elkövettük, hogy már a politikai egyenjogúsítás előtt megadtuk a zsidóknak az erkölcsi egyenjogúsítást, s megfélekedtünk arról, hogy ellenség, s olyannak tekintettük, mint aki velünk egy erkölcsi alapon áll” – írta a lap, tehát

---

⁵⁸ *Religio*, 1881. december 3. 357.

⁵⁹ *Magyar Állam*, 1882. április 7.

⁶⁰ Egy lány eltűnésének titokzatos esete. *Magyar Állam*, 1882. május 20. Ugyancsak a plébános egyeztetett a politikai fellépésről Ónody Géza tiszzaeszlári földbirtokossal, országgyűlési képviselővel, aki ezután Istóczy Győzővel együttműködve megkezdte az ügy hírverését.

már 1882-ben kész tényként kezelte, hogy Magyarországon a „zsidó térhódítás” megtörtént, a hatalom, ha nem is nyíltan, de a zsidók kezében van.⁶¹

Ugyancsak árulkodó volt a katolikus egyházi társadalom egy részének szerepe az Istóczy-féle antiszemita mozgalomban. Több példát láthatunk arra, hogy a katolikus alsópapság egy jelentékeny része támogatta a párt törekvéseit. 1881. december 29-én a szombathelyi püspökség vasvári esperesi kerületének katolikus papsága – amely nagyjából egybeesett Istóczy választókerületével – országos visszhangot kiváltó kérvényt küldött az országgyűlésnek. A beadványban azt kérték, hogy a parlament semmiképpen ne hagyja jóvá a zsidó–keresztény házasság törvényjavaslatát, sőt törölje el az 1867. évi zsidóemancipációs törvényt is. Ahogy írták, fellépésük oka határt szabni „a zsidóság túlkapásainak, az általa előidézett morális és anyagi pusztulásnak, amely pusztulás csak a tatár és török által véghez vitt pusztítással hasonlítható egybe”.⁶²

Amikor a tiszaezlári per befejeződése után az országban súlyos zavargások és pogromok kezdődtek, kiderült, hogy a háttérben, a felbujtók között sok esetben a helybeli falusi plébánosokat kell keresni. Tisza Kálmán miniszterelnök ezért kénytelen volt bizalmas levélben felszólítani a legsúlyosabb zavargások színteréül szolgáló zalai, somogyi és veszprémi területek püspökét, hogy azonnal lépjen közbe és állítsa le a papjait.⁶³

„Beléletünk egyik kimagasló pontja a zsidókérdés. Mi már jeleztük álláspontunkat ebben a kérdésben és távol attól, hogy az erőszakos és igazságtalan üldözésekben kitört antiszemitikus mozgalmak védelmét magunkra vállalnánk, mégsem tagadhatjuk, hogy e mozgalomnak némiképp megvan a maga jogosultsága. Ha a zsidó faj kétségbevonhatatlan túlkapásai ellen a keresztények önvédelemre kelnek, ha ez önvédelemben megtartják ama határokat, melyeket az igazság és a szeretet szab, akkor az ilyen mozgalomnak jogosultságát és megengedett voltát kétségbe vonni nem lehet” – írta a *Religio*.⁶⁴

Az 1884. évi országgyűlési választásokon az Antiszemita Párt jelöltjei között több katolikus pap is volt, közülük ketten mandátumot is szereztek. Egyikük, Zimándy Ignác tanár, törökbálinti plébános szerint „minden hú katolikus papnak nemcsak, hogy nem tilos, nemcsak nem szégyen antiszemitának lenni, hanem annak

⁶¹ Zsidókérdés. *Magyar Állam*, 1882. május 30. 1.

⁶² Paksy: i. m. 74–76.

⁶³ Uo. 157. „Ezen rendháborúság egyik okául felhozzatik, hogy a Zala megyében lévő római katolikus papság is az antiszemitikus nézeteket pártolja. [...] Tisztelettel fölkérem, hogy az egyházi hatósága alatti papságot óvatosságra inteni és oda hatni méltóztassék, hogy az illető lelkészek a híveiket ezen emberbaráti, keresztényi szeretettel ellentétben lévő, vétkes és a résztvevőket súlyosan sújtó mozgalmakban való részvételtől magokat távol tartani igyekezzenek” – írta Tisza.

⁶⁴ *Religio*, 1884. január 2. 5–6.

szóval és tettel nyilvánosan és hangosan magát vallani, nemcsak mint olyannak, hanem mint buzgó hazafinak is, elsőrangú kötelessége”.⁶⁵

Ugyancsak figyelemre méltó, hogy a két nagy katolikus napilap közül az egyiknek 1890-ben az Antiszemita Párt volt képviselője lett a felelős szerkesztője. Szemnecz Emil az 1880-as években csatlakozott az Istóczy-féle mozgalomhoz és újságíróként, szerkesztőként az egyik legaktívabb taggá vált. 1886-ban, időközi választáson szerzett mandátumot a zalaegerszegi választókerületben az Antiszemita Párt jelöltjeként. 1890-ben lett a *Magyar Állam* felelős szerkesztője és ezt a pozícióját a lap kiadásáig, 1908-ig meg is tartotta. Az egyházpolitikai törvények elfogadása után Szemnecz országos botrányt kiváltó vezércikket írt a lapjában, amely szerint a törvényekkel Magyarországon végleg megingott a társadalmi rend és az uralkodóhoz való viszony.⁶⁶ Ezért a cikkéért a kormány perbe fogta Szemneczet, aki két év fogsázbüntetést kapott, de királyi kegyelemmel azonnal kiszabadult. Főszerkesztői pozícióját ezután újból betölthette.

A katolikus alsópapság egy részének szimpátiája az antiszemita mozgalom irányába azonban nem találkozott a püspöki kar teljes egyetértésével, amelynek egy részét liberálisabb felfogású személyek alkották, akik a kormánnyal való jó viszony fenntartására törekedtek.⁶⁷ Az antiszemita mozgalommal való együttműködést hangadó katolikus világiak sem támogatták, s végül ez lett az egyik oka annak, hogy az Istóczy-féle kezdeményezés az 1880-as évek végére marginalizálódott és néhány éven belül eltűnt a közéletből.

Ezek az álláspontok mutatták a katolikus tábor három részre tagolódását. A politikai katolicizmus mérsékelt szárnyához tartoztak a klérus konzervatív ellenzéki tagjai, a mozgalmat támogató arisztokraták, valamint a világi közép rétegek egy része. A radikális szárnyat elsősorban a papság és az alsóbb társadalmi rétegek alkották, s a különbséget a kormánnyal szembeni határozottabb ellenzéki magatartás, valamint a jóval markánsabb antiszemita retorika mutatta. E szárny nézeteinek a *Magyar Néplap* című újság volt a képviselője, s ezek követelték a leghatározottabban egy katolikus politikai párt létrehozását.

S végül a harmadik irányzatot a liberálisabb felfogású főpapok és arisztokraták képviselték, akik azonban a politikai katolicizmuson belül egyre jelentéktelenebb szerepet játszottak. A köztük kialakult ideológiai ellentétet jól mutatta a vallásszabadságról szóló törvényjavaslat kapcsán 1894-ben lezajlott vita, amikor egy fiatal, de egyre ismertebbé váló pap, Prohászka Ottokár nyíltan kritizálta főpapját. Samassa József egri érsek a liberális főpapok közé tartozott, s a javaslat tárgyalása kapcsán

---

⁶⁵ Ráth Ferenc, Zimányi Ignác: *Antiszemita Káté a magyar nép számára*. Budapest, 1884, 12–13.

⁶⁶ Szemnecz Emil: *Consummatum est. Magyar Állam*, 1894. december 12. 1.

⁶⁷ Klestenitz Tibor: A magyar liberális főpapok és XIII. Leó az egyházpolitikai küzdelmek idején. *Magyar Tudomány*, 2013. 5. sz. 548–552. Klestenitz tévesen sorolja Schlauch Lőrincet a liberálisok közé, hiszen Schlauch az egyházpolitikai törvények ellen tiltakozó konzervatív ellenzék egyik ismert vezéralakja volt.

összehívott bizottsági ülésen, 1894. szeptember 25-én ő is ellene szólt, de olyan hitelvekből következő érveket hangoztatott, amelyek szerint *nem teljesen lehetetlen* azok elfogadása. Prohászka felfogása szerint azonban azok szöges ellentétben álltak a katolikus dogmatikával, így a törvények elfogadása *teljesen lehetetlen*.⁶⁸

Az érsek ugyanis megengedően beszélt a „*vallási vélemények függetlenségéről*”, vagyis a vallásszabadságról, sőt előnyként említette, hogy ezáltal vita nélkül lehetővé válik az eltérő vallásúak összeházasodása.⁶⁹ Samassa engedményt tett abban az irányban is, hogy lehet erkölcs vallás nélkül is, de ezt csak tanult és intelligens emberek esetében tudta elképzelni, míg a kevésbé iskolázottaknál a vallás szerepe sokkal fontosabb. Tehát elutasította a javaslatokat, de elfogadásuk esetére nem vizionált megállíthatatlan katasztrófát, csak bizonyos társadalmi feszültségeket, a vallásosság csökkenését és a társadalmi kötelékek lazulását.

Prohászka Ottokár azonban szokatlanul keményen kritizálta főpapja szavait: „*A beszéd gyöngye és sovány; leghatalmasabb érvei mellőzve*”, szerinte ugyanis „*e törvényjavaslatokról nem azt kell mondani, hogy »kevésbé fogják ápolni és nevelni a nép vallási érzelmeit«; hanem hogy tönkreteszik a hitet s az egyházat*”. Prohászka szerint ugyanis az egyházpolitikai törvények behozatala ezt jelenti. Szerinte a zsidóemancipációs törvény lehetőséget ad arra, hogy „*egy keresztény visszaessen a zsidóságba*”, vagyis ezzel megtagadja Jézus magasabbrendűségét, ami egy katolikus számára elfogadhatatlan. Prohászka szerint a vallásszabadság azt jelenti, hogy „*meghajolni a zsidó, a pogány, vagy bármily nézet előtt, s elveszteni saját meggyőződésemet, ez vallásszabadság; befogadni a másét s kidobni a magamét, az vallásszabadság, minden nézetnek polgárjogot adni, s ezáltal saját nézeteimben vízenyőssé, ítéletemben kételkedővé, lelkületemben szkeptikussá válni, ez vallásszabadság; vagyis másra való tekintetből, más iránt való figyelemből önmagammat szellemileg tönkretenni, ez szabadság*”. Szerinte ez elfogadhatatlan, sőt „*őrület és abszurdum*”. Prohászka szerint „*a vallástalan morál, mint elv, határozottan erkölcstelen*”, tehát a társadalom lezüllesztéséhez vezet, ami egy hazafias érzelmű katolikus számára kétszeresen elfogadhatatlan.

Az egyházpolitikai törvények betervezése és a „kultúrharc” kiéleződése (1890–1893)

A zsidó–keresztény összeházasodást lehetővé tevő törvényjavaslat tehát 1884-ben elbukott. Utána ebben a kérdésben néhány évig nyugalmi időszak következett el. Az első, ezzel kapcsolatos viszály 1890 tavaszán tört ki, amikor Csáky Albin kultuszminiszter rendeleti úton kívánta az elkeresztelést megakadályozni. Az 1890. február 26-án kiadott, 10.086. sz. vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet

⁶⁸ Samassa érsek beszédének filozófiája. *Magyar Sion*, 1894. 733–746.

⁶⁹ *Religio*, 1894. szeptember 26. 197.

helyzettől függően 10–50 forintos, ismétlés esetén 100 forintos büntetést helyezett kilátásba minden ilyen cselekményt elkövető egyházi személy számára. A rendelkezés kiváltotta a katolikus társadalom, különösen az alsópapság ellenkezését, amely mozgalmat indított ellene, pedig a szabályozás nem volt előzmény nélküli. Ezzel kapcsolatban ugyanis Trefort Ágoston 1884-ben már adott ki rendeletet, amelyben megerősítette az 1868. évi LIII. törvény rendelkezését a gyermekek válásáról és megerősítette az elkeresztelés büntethetőségét a korábban erről rendelkező törvény alapján.⁷⁰

Trefort rendelete szigorúbb volt, mint Csáky Albiné, a katolikus társadalom ezúttal mégis sokkal harcossabban reagált, amelynek az oka nagyobb szervezettségében keresendő, valamint abban, hogy ismét biztatást kapott a pápai udvartól. 1890. július 3-án XIII. Leó levelet is intézett Ferenc Józsefhez az 1868. évi LIII. tc. 12. §-ának módosítása és Csáky rendeletének visszavonása érdekében.⁷¹

Ekkor a katolikus tábor a törvény adta lehetőségekkel élve – amely szerint bárki beadvánnyal fordulhat a magyar országgyűléshez, amelynek tárgyalnia is kell azt – országos mozgalmat indított és kérvényekkel árasztották el az országgyűlést. Július 1-ig már 133 esperesi kerület tiltakozott a rendelet ellen,⁷² összesen pedig összesen 600 kérvényt nyújtottak be az országgyűléshez, mintegy megbénítva annak munkáját.⁷³ A kérvényeket egyes községek lakossága vagy katolikus egyházkerületek papsága jegyezte.

A kormány azonban egyelőre nem kívánt tovább lépni, a katolikus szervezkedést pedig ekkor egy időre megakasztotta Simor János hercegprímás 1891. január 23-án bekövetkezett halála. Ez egyben újabb frontot is nyitott, ugyanis azonnal felmerült a kérdés, hogy a király vajon kit fog kinevezni utódának: a liberális püspökök közül valakit vagy egy ultramontánt? Utóbbiak közé tartozott Schopper György rozsnói, Hidassy Kornél szombathelyi, Hornig Károly veszprémi, Steiner Fülöp székesfehérvári, Zalka János győri és Schlauch Lőrinc nagyváradai püspök, míg a liberálisok közé Samassa József egri érsek, Bubics Zsigmond kassai vagy Császka György szepesi püspök, majd kalocsai érsek sorolható. A kormány természetesen egy liberális főpapot szeretett volna, elsősorban Samassát, ezt az ötletet azonban sem a király, sem a pápa nem támogatta. Ferenc József a katolikus egyház

---

⁷⁰ A vallás- és közoktatásügyi miniszter 24.727. számú rendelete „*a vegyes házasságból származó gyermekek keresztelési bizonylatainak kölcsönös kiszolgáltatása tárgyában*”. A rendelet a kihágásokról szóló 1879. évi XL. tc. 53. §-át erősítette meg, amely szerint, aki egy 18 év alatti kiskorút más felekezetbe vesz fel, mint azt az 1868. évi LIII. tc. előírja, két hónapig terjedhető elzárással és háromszáz forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő.

⁷¹ Salacz: i. m. 62–63., 384–385. XIII. Leó szerint a rendelet arra kényszeríti a katolikus papságot, hogy „*az eretnekeknek adja át*” a hívei lelkét.

⁷² Bonitz: i. m. 208.

⁷³ KI 1887–1892. XXIV. kötet, 937. sz. Az országgyűlés végül úgy határozott, hogy a kérvényeket későbbi időpontokban tárgyalja.

belső ellentéteinek elmélyülésétől tartott, a pápa pedig egy ultramontán főpapot szeretett volna. Végül kompromisszumos megoldás született. Hosszas várakozás után, 1891 októberében a király a politikával kevésbé foglalkozó Vaszary Kolos pannonhalmi főpapot nevezte ki.⁷⁴

A feszültség ezzel párhuzamosan tovább fokozódott, amikor a másik fontos ügy, a polgári házasság kérdése került ismét a napirendre. 1890. november 18-án Irányi Dániel terjesztett be erről az országgyűlésnek törvényjavaslatot, egy következő ülésen pedig Szivák Imre vezetésével a képviselők egy csoportja nyújtott be határozati javaslatot. Ebben azt kívánták kimondani, hogy a Ház törvényesnek tekinti és támogatja Csáky miniszter rendeletét, és ha az, valamint az 1868. évi válástörvény nem rendezi a viszonyokat, akkor a Ház egyetért a polgári anyakönyvezés törvénybe iktatásával.⁷⁵

Mind Irányi, mind Szivák éppen a papság által beadott kérvénymozgalmat és az ennek nyomán felszínre került ellentéteket hozta fel ürügyül, amely mutatja, hogy ezt a kérdést egyszer s mindenkorra rendezni kell. Szapáry Gyula miniszterelnök válaszában ugyan közölte, hogy a polgári anyakönyvezés megkerülhetetlen szükségnek látszik, de az erre vonatkozó kezdeményezést a kormánynak kell megtenni és kérte Irányi javaslatának elutasítását.⁷⁶ A Ház hosszadalmas, több napon át zajló és rendkívül éles vita után Irányi tervezetét végül elutasította, Szivák Imréét azonban nagy többséggel elfogadta.⁷⁷ A szavazás hátterében az állt, hogy a miniszterelnök a november 14-i koronatanácson egyeztetést folytatott le az uralkodóval, aki egyetértést mutatott egyes polgári törvények bevezetésével, amelyek rendezik az elmérgesedett helyzetet, s Szapáry ennek megfelelően szavaztatott a kormánypárttal.⁷⁸

A kormányon azonban a nyomás egyre erősödött. Nemcsak azért, mert, ahogy láttuk, ezeknek a törvényeknek már 1867 óta többségi támogatottsága volt a képviselőházban, hanem azért, mert nyilvánvaló volt, hogy az országban kialakult, és egyre erősödő feszültséget meg kell oldani. Maga az izraelita felekezet képviselői is egyre határozottabban szorgalmazták már a törvények elfogadását. 1892. január 6-án a pesti izraelita hitközség dísztermében nagygyűlést tartottak, ahol Mezei Móric, Szabolcsi Miksa, Wahrmann Mór és Vázsonyi Vilmos közreműködésével fogadták el a képviselőházhoz intézendő memorandumot a zsidó vallás recepciójának törvénybe iktatásáról.⁷⁹ A zsidó sajtó, főként az *Egyenlőség*, folyamatosan

⁷⁴ Salacz: i. m. 121–122.; Klestenitz: *A magyar liberális főpapok ...* 549–550.

⁷⁵ KN 1887–1892. XX. kötet, 1890. november 18. és 20. Irányi Dániel és Szivák Imre felszólalása.

⁷⁶ KN 1887–1892. XIX. kötet, 371–376. 1890. november 18.

⁷⁷ Szavazás: KN 1887–1892. XX. kötet, 176–180. 1890. november 27.

⁷⁸ *Magyarország története 1890–1918*. 1. kötet, Budapest, 1978, 75.

⁷⁹ Schweitzer Gábor: Az izraelita felekezet és az egyházpolitikai törvények. *Protestáns Szemle*, 1996. 1. sz. 39.

napirenden tartotta a témát, ebben az időszakban alig volt már lapszám, amelyben egy cikk ne foglalkozott volna vele.

Mindennek következtében a Szapáry-kormány megosztottá vált. Igazságügy-minisztere, Szilágyi Dezső, a parlament egyik legjobb szónoka és vitatkozója a reformtörvények elkötelezett támogatója volt. Rajta kívül a fiatal, de ambiciózus új pénzügyminiszter, Wekerle Sándor is határozottan támogatta a törvény betervezését, Szapáry miniszterelnök és Csáky Albin azonban inkább halogatta volna még.

„Ez az a kényes kérdés, amely ott lappang a hangulatban, s amely a pártok összes erejét lefoglalja [...] ez az a szálka a kormány testében, amelynek gyulladása lázba hozta a pártokat, s amelynek megoldása elé feszült várakozással tekintenek” – írta a sajtó.⁸⁰

Az 1892-es országgyűlési választások tovább növelték a feszültséget. Január elején Schopper György rozsnyói püspök körlevelet bocsátott ki, amelyben a híveit a választásokon követendő szavazási magatartásról orientálta. Azt kérte, hogy csak olyan jelöltre szavazzanak, aki kötelezi magát a katolikus törekvések támogatására és semmiképpen ne támogassák a kormányzó Szabadelvű Párt jelöltjeit. Körlevelében azt írta, a választás tétje az, hogy „megmarad-e Magyarország kereszténynek?”⁸¹ A katolikus sajtó üdvözölte a fellépést: „kath. választó szavazatával semmi szín alatt hozzá nem járulhat annak a zsákutcának fenntartásához”, amelyet a „Tisza Kálmán protestáns irányzatú kommandója” vezetett Szabadelvű Párt hozott létre, „sérelemre sérelemre halmozva a katolicizmus ellen évek hosszú során”.⁸² Hasonló állásfoglalást hozott nyilvánosságra Zichy Nándor gróf is, aki levelében közölte, hogy külön katolikus párt alapítása még most sem időszerű, ezért útmutatása hasonló a rozsnyói püspökéhez, vagyis olyan képviselőjelölteket kell támogatni, akik egyetértenek a katolikus követelésekkel.⁸³

A választásokon végül 76 olyan jelöltet választottak meg, aki letette a kért fogadalmat, azonban később, különösen a kormánypártiak közül többen azt nem tartották be.⁸⁴ Így ez a fellépés csak a feszültséget növelte, de nem hozott érdemi változást a fennálló politikai erőviszonyokban.

1892 májusában, az új országgyűlésben újra Irányi Dániel adott be határozati javaslatot és követelte „a vallás szabad gyakorlatáról és a felekezetek egyenjogúságáról” szóló törvényjavaslat benyújtását.⁸⁵ Erről ismét hosszú vita kezdődött, amely során, sokakat meglepve, a mérsékelt ellenzék egyik vezetője, Apponyi Albert is úgy nyilatkozott, hogy bár eddig soha nem támogatott ilyen javaslatot, de ezt a kér-

---

⁸⁰ *Pesti Hírlap*, 1892. november 16. 1.

⁸¹ *Religio*, 1892. január 6. 15–17.

⁸² *Religio*, 1892. január 13. 30.

⁸³ *Religio*, 1892. január 13. 31.

⁸⁴ Szabó: i. m. 178.; *Magyar Sion*, 1895. 315.

⁸⁵ KN 1892–97. III. kötet, 266. 1890. május 19.

dést rendezni kell, mert az állam szuverenitását biztosítani kell, a törvényeket be kell tartani. Apponyi ezt a kérdést nem az általános, hanem a „szükségbeli” – például a keresztény–izraelita házaspár esetén köthető – polgári házasság bevezetésével látta megoldottnak. Ezért bizalmasan megegyezett Irányival, hogy parlamenti felszólalásaikban nem a kötelező, hanem csak általában a polgári házasságról beszélnek, s akkor ők is támogatják a javaslatot. A Ház végül nagy többséggel el is fogadta a javaslatot.⁸⁶

Szapáry Gyula miniszterelnök végül 1892. november 9-én jelentette be az országgyűlésben, hogy a kormány előkészítette az egyházpolitikai törvényeket, az általános polgári anyakönyvvezetésről, az izraelita vallás törvénybe iktatásáról, valamint a vallás szabad gyakorlatáról és ezekhez elnyerte az uralkodó támogatását. Azonban a polgári házasságról szóló törvénnyel kapcsolatban nem sikerült megállapodásra jutni, azt Ferenc József nem támogatta, ezért bejelentette kormánya lemondását.⁸⁷

Ekkor megalakult Wekerle Sándor kormánya, amelynek mindhárom érintett pozícióját jogilag felkészült, egyben a liberális jogállam iránt elkötelezett személy töltötte be: Wekerle miniszterelnök és Szilágyi Dezső mellé 1894-ben bekerült a kormányba vallás- és közoktatási miniszterként Eötvös Loránd, 1895 januárjától pedig az ő helyére Wlassics Gyula egyetemi tanár. Bemutakozó beszédében a miniszterelnök közölte, hogy a Szapáry-kormány által kidolgozott törvényjavaslatokat mielőbb betervezik, a polgári házasságra vonatkozóan pedig új törvényt fog előkészíteni.

Amikor a bemutatkozó Wekerle a felsőházban ismertette a terveit, az ekkor szokásos, formális üdvözlések helyett azonban már egy szervezett főrendiházi ellenzékkel kellett szembenéznie és azonnal csatát vívnia. A mozgósított katolikus erők ekkor még pártot nem alapítottak, de létrehoztak egy laza politikai formációt, a főrendiházi konzervatív ellenzéket.⁸⁸ Ezt olyan katolikus arisztokraták alkották, akik a felsőház tagjaiként ebben az ügyben egyeztettek és egységes fellépés mellett kötelezték el magukat. Ennek deklarált célja volt az antiliberalis fellépés, különösen az egyházpolitikai törvényjavaslatokkal szemben. A csoport vezetője, egyben a katolikus világi elit vezére ekkorra Zichy Nándor gróf lett, mellette a legfontosabb szerepet Esterházy Miklós Móric játszotta, de megemlíthetjük még Szapáry Géza királyi főudvarmestert vagy Zichy Nándor unokaöccsét, Zichy Jánost is. Csoportjuk szoros kapcsolatban állt a felső klérus konzervatív szárnyával, elsősorban Schlauch Lőrincsel, Steiner Fülöppel és Schopper Györggyel.

---

⁸⁶ Apponyi: i. m. 193–195., 201. Apponyit a pártja egyben tartása is motiválta, hiszen a protestáns Nemzeti párti képviselők támogatták a javaslatot. Hozzászólása: KN 1887–1892. III. kötet, 331–332. 1892. május 24. Szavazás: uo. 441. 1892. május 31.

⁸⁷ KN 1892–1897. VI. kötet, 145., Herger Csabáné: *Polgári állam és egyházi autonómia a 19. században*. Budapest, 2010, 238.

⁸⁸ Szabó: i. m. 176.

Esterházy, Szapáry Géza és Zichy Nándor a felszólalásaikban hevesen támadták a miniszterelnököt: „*Van Európa-szerte hangoztatott egy jelszó, a szabadelvűség*” – mondta Zichy – „*amelytől eltérő nézeteket művelt embernek vallania nem szabad, mert ez a kormányra, a törvényhozásra kötelező. Ily jelszavakat én el nem fogadok. Az én felfogásom szerint az államügyek kezelésében józan konzervativizmusra van szükség. [...] De van különösen egy jelszó, amit el nem fogadhatok. Ez az, hogy mindenek előtt és mindenek felett áll az állam törvénye és a magyar államnak a szupremáciája. [...] Istennek előbb kell engedelmeskedni, mint az embereknek és Istennek a törvényei magasabban állanak, mint másnemű törvények*”⁸⁹ – foglalta össze a politikai katolicizmus alapelvét, elutasítva a polgári házasság és anyakönyvezés bevezetését, s egyben az egyházpolitikai kérdésekben meg is vonta a bizalmát a kormánytól. A főrendiházi ellenzék létrejöttével tehát készen állt egy új ellenzéki politikai mozgalom vezető elitje, amely mögül már csak maga a párt hiányzott.

A csoport nem sokkal később már akcióba is lendült. 1893. május 9-én Szapáry Géza a kormány költségvetésének megtárgyalásakor – azzal a kitételrel, hogy egyébként magát a költségvetést megszavazzák – a következő kiegészítő határozati javaslatot nyújtotta be a felsőházban: „*Mondja ki a főrendiház, hogy a kormánynak lényegében az államot és társadalmat alapjában megtámadó, és a vallástalanságot törvényesítő és istápoló egyházpolitikai programját, nemkülönben e program körüli eljárását nem helyesli és ahhoz nem is járul*”.⁹⁰ Az előterjesztést a jelen lévő főrendek 81 igen 56 ellenében támogatták, a főrendiházi ellenzék akciója tehát sikeresnek bizonyult. Ez azonban időleges eredménynek tekinthető, a kormány szándékát az egyházpolitikai törvények előterjesztésében nem gátolta meg.

A katolikus ellenakció azonban más területeken is akcióba lendült. Ekkor zajlott a katolikus körök országos rendszerének kialakulása. Az első, a Budapesti Katolikus Kör 1890. október 1-jén kezdte meg a működést. A kör fő szervezője Lévay Imre pesti piarista tanár volt, aki megnyitó beszédében azt hangsúlyozta, hogy „*Magyarország addig volt hatalmas, amíg katolikus volt*”. Ezért „*csak az egyesített erők folytonos és kitartó alkalmazása képes bennünket elvesztett jogainkba visszahelyezni, csak ez képes a további jogvesztés lépcsőjén megállítani, csak ez képes katolikus öntudatot, katolikus önérzetet, katolikus bátorságot kölcsönözni. Ezen működésünk eredménye a budapesti Katolikus Kör*”.⁹¹

Ezután lendületesen indult meg az országban a körök szervezése, melyet mindig a helyi polgárság szervezett. 1894 szeptemberében a katolikus sajtó már 60-ra tette a katolikus körök számát, október végén már 76-ra, 1895 márciusában pedig a Budapesti Katolikus Kör már 120 ilyen szervezetet tartott számon.⁹²

⁸⁹ FN 1892–1896. II. kötet, 14–15. 1892. november 21.

⁹⁰ FN 1892–1896. II. kötet, 92. 1893. május 9., a szavazás: uo. 149. 1893. május 10.

⁹¹ *Religio*, 1889. október 2. 209–211.

⁹² Szabó: i. m. 197.

A katolikus társadalom aktivizálódásának másik példáját a katolikus nagygyűlések megrendezése mutatta, amelynek szervezését az említett főrendiházi ellenzék vezetői vállalták. Ez a rendezvény a világi hívők tömeges bevonásának a lehetőségét teremtette meg a politikai életbe, egyben országos propagandát is jelentett.⁹³

Ennek kezdetét a vármegyei katolikus nagygyűlések jelentették, melyből az elsőt Sopron vármegye klérusa szervezte meg 1893. február 20-án. Ezen csak Sopron vármegyeiek vettek részt, mintegy kétezer fő, s a gyűlést Esterházy Miklós Móric vezette le. Ezt követte a komáromi 1893. április 23-án, amelyen ötezer fő vett részt, de már megyén kívüliek is. Ennek szervezője és levezető elnöke az elkereszteléseiről híressé vált Molnár János komáromi apátplébános volt, de beszédet mondott Esterházy és Szapáry László gróf, valamint mások mellett „*a fiatal papi generáció példaképe*”, Prohászka Ottokár is, ő a keresztény szövetkezetekről tartott előadást.⁹⁴

A harmadik a szabadkai nagygyűlés volt, 1893. november 26-án, amelyre már az ország minden katolikus hívőjét meghívták, s fő témáját már egyértelműen az egyházpolitikai törvényjavaslatok elleni tiltakozás adta. Ezen is kb. kétezer ember vett részt, s a szabadkai Pest nevű szállodában tartott rendezvényen újra a fáradhatatlan Esterházy elnökölt.

Ezt követte a komoly szervezőmunka után megrendezett monstre budapesti nagygyűlés, 1894. január 16-án, amelyet a püspöki kar is már hivatalosan országos katolikus nagygyűlésnek hirdetett meg. Ekkor már folytak az országgyűlésben a házassági törvényjavaslat bizottsági tárgyalásai. A pesti Vigadó zsúfolásig megtelt, mintegy hatezer ember vett részt az eseményen, az elnöki funkciót Zichy Nándor látta el. A rendezvény forgatókönyve, nyilván gazdagabb tartalommal, de hasonlóan alakult, mint a többi nagygyűlésen. Ezúttal is *Veni Sancte* szentmisével kezdődött, majd Vaszary Kolos hercegprímás tartott megnyitó beszédet. Ebben az 1790. évi törvényekre hivatkozva a protestánsokkal azonos jogokat követelt egyháza számára, azaz, hogy „*bármely rangú és állású protestáns egyének vallásuk szabad gyakorlata következtében vallásukkal ellenkező cselekedetekre semmi szín alatt, semmiféle büntetés alatt nem kényszeríthetők*”. Szerinte kora Magyarországon a kormány erre kényszeríti a katolikusokat az egyházpolitikai törvényekkel.⁹⁵

A katolikus sajtó díszkiadásban, szinte diadalként ünnepelte a rendezvényt: „*Ütött a zsidó-protestáns-szabadkőműves koalíció*” által rákényszerített „*katolikus rabszolgaság*” végórája! – hirdette a *Religio*.⁹⁶ „*Nekünk, katolikusoknak, nagy okunk van meglepéssel, sőt lelkesedéssel tekinteni vissza január 16-ára!*” – írta a

⁹³ A katolikus nagygyűlések előzményeit és történetét részletesen lásd Gianone András, Klestenitz Tibor: *Katolikus nagygyűlések Magyarországon*. Budapest, 2017.

⁹⁴ *Religio*, 1893. április 29. 275–276.

⁹⁵ *Religio*, 1893. január 20. 41–53.

⁹⁶ *Religio*, 1894. január.

Magyar Sion.⁹⁷ A rendezvény jelentősége azonban nem reprezentációjában, hanem abban rejlett, hogy eldőlt a kérdés: a katolikus társadalom a politikai önszerveződés terepére lép. Ezt egyértelműen tartalmazta a határozat, de a beszédek sem hagytak kétséget efelől. Párt létrehozásáról ugyan továbbra sem volt szó, megmaradtak a korábban megfogalmazott stratégiánál, vagyis a választásokon katolikus elkötelezettséget igazoló jelöltekre kell szavazni.

Az egyházpolitikai kérdések társadalmat megosztó jelentőségét és valódi kultúrharc jellegét bizonyítja, hogy a budapesti katolikus nagygyűlésre válaszul politikai ellenfeleik ellentüntetést szerveztek, amely a polgári Magyarország addigi legnagyobb tömegdemonstrációjává vált. Már a sajtóban megjelenő heves reakciók is jelezték az ellentétek mélységét. Beksics Gusztáv, az ismert liberális politikus és író például a *Pesti Hírlapban* jelentetett meg egész oldalas vezércikket, nem fukarkodva a kemény szavakkal.⁹⁸ „*A főbaj abban rejlik*” – írta Beksics –, „*hogy az ultramontán terrorizmus magával ragadta fő- és alsó klérusunk jelentékeny részét. A baj és veszedelem az, hogy egyházfejedelmink legkiválóbbjai által tett azon kísérlet, hogy a szélső egyházi áramlat visszautasíttassék, megbukott.*” Beksics szerint nem sérti a katolikus dogmákat, hogy egy államban más vallási felekezetek is egyenlők legyenek a katolikkussal, hogy az állam saját céljaira anyakönyveket vezessen és a házasságot polgári anyakönyvvezető előtt is meg kelljen kötni. Ha ez igaz lenne, akkor más katolikus államokban, Franciaországban, Olaszországban sem válhatott volna ez törvénnyé. A magyar katolikus egyháznak azonban Beksics szerint mindezzel más, kettős célja van. Egyrészt, hogy az egyház mellé állítsa és mozgósítsa a katolikus világiakat: „*A taktika és a ravasz fondorlattal kieszelt cél most nem kevesebb, mint a katolikus világi elem segítségével diadalra segíteni a legszélsőbb egyházi törekvéseket.*” A második cél pedig ezzel összefüggésben áll: „*felekezeti álláspontra terelni a katolikus világi elemet a politikában s különösen a parlamenti választásoknál*”. Itt a fő cél létrehozni egy katolikus pártot, amely mögött világiak és a klérus egységfrontot alkot, s amely a politikában is képviselné az ultramontán álláspontot.

A Beksics által használt kifejezések – például „*ultramontán terrorizmus*” – egyáltalán nem volt szokatlan, a liberális sajtó ugyanis, a legmértvadóbb napilapok is, a katolikus sajtót rendszeresen „*fekete sajtónak*” nevezték, a politizáló alsópap-ságot „*hecckáplánoknak*”, akiknek a célja, „*hogy mind a négy sarkán felgyújtsa társadalmi békénk épületét*” – ahogy ezt Beksics írta a cikkében, s ha stílusában mérsékeltebb, de tartalmában hasonló gondolatokat fogalmazott meg Irányi Dániel vagy Mocsáry Lajos is. Beksics a kérdésről írott könyvében azt is javasolta, hogy a katolikus papokat – már csak a saját érdekükben is – zárják ki az országgyűlésből, mert „*a papi és képviselői kötelességet*” nem tudják összeegyeztetni.⁹⁹ Ugyanakkor

---

⁹⁷ *Magyar Sion*, 1894. 68.

⁹⁸ Katolikus nagygyűlés. *Pesti Hírlap*, 1894. január 16. 1.

⁹⁹ Febronius [Beksics Gusztáv]: *Ultramontanismus és nemzeti állam*. Budapest, 1891, 91–92.

a katolikus *Magyar Állam* című lapban külön rovat indult „Vallásüldözés Magyarországon” címmel.¹⁰⁰ Ezek a nézetek mutatják, hogy az álláspontok milyen távol estek egymástól az egyházpolitikai kérdések tekintetében.¹⁰¹

Az egyházpolitikai törvények megszületése

A budapesti katolikus nagygyűlésre reakcióként szervezett liberális ellendemonstráció 1894. március 4-én zajlott le, s azon mintegy 70–80 ezer ember vett részt.¹⁰² A rendezvényt budapesti katolikus polgárok szervezték, akik közül többen a két nagy parlamenti párt képviselői voltak, azonban nem ezt, hanem katolikus mivoltukat hangsúlyozták. Megalakult egy szervező bizottság, amely az ügyeket intézte. A gyűlést hivatalosan is szabadelvű vagy liberális nagygyűlésnek nevezték, amelynek a célja támogatni a kormány egyházpolitikai reformjait. Látható tehát, hogy itt valóban a két nagy szembenálló párt, a Szabadelvű Párt és a Függetlenségi Párt – egyértelműen mindkét esetben többséget alkotó – liberális szárnyának demonstrációjáról volt szó egy közös cél, az egyházpolitikai törvények tető alá hozása érdekében.¹⁰³

A liberális felvonulás hatalmas tömege hátrányba hozta a katolikus tábor, hiszen csökkent a nagygyűlések addigi hírértéke, de ettől függetlenül azok beváltak a hozzájuk fűzött reményeket. Aktivizálták a katolikus társadalmat és országos nyilvánosságot biztosítottak programjuknak. Ezért folytatódott is ez a politikai akciósorozat és egy éven belül két nagyobb és két kisebb rendezvény is lezajlott. A két kisebb gyűlés volt a zsolnai 1894. május 14-én, és a nagytapolcsányi 1894. július 10-én, a nagyobb pedig a pozsonyi 1894. június 29-én, s végül a katolikus politikai szervezkedés szempontjából döntő jelentőségű székesfehérvári nagygyűlést az év végén, november 18-án tartották meg. Ezen jelentették be a katolikus tábor politikai pártjának létrejöttét, a Néppárt megalakulását.¹⁰⁴

Mindezzel párhuzamosan zajlott az országgyűlésben az egyházpolitikai törvények tárgyalása. A kormány elsőként, 1893. április 26-án az izraelita vallásról és az

¹⁰⁰ Herger: i. m. 237.

¹⁰¹ Az időszak egyházkritikai röpiratait ismerteti és elemzi: Rada János: Egyházkritikai röp- és vita-iratok Magyarországon 1867-től 1895-ig. (Interpretációk, frazeológia és eszmetörténeti háttér). *Egyháztörténeti Szemle*, 17. (2016) 1. sz. 3–23.

¹⁰² Klestenitz Tibor: Két nagygyűlés Budapesten. *Médiakutató*, 2013. 1. sz. 58. Idézi a hivatalos rendőri jelentést.

¹⁰³ A sajtó sokáig polemizált azon, hogy kik vettek részt a nagygyűléseken. Ezeknek a visszatérő, és a valósághoz valószínűleg elég közel álló tréfás megállapítása az volt, hogy a katolikusra a plébános, a liberálisra meg a jegyző hozta fel Pestre ugyanazokat a falusiakat. Ezt a poént Apponyi is jól kiszínezte az emlékirataiban. Lásd Apponyi: i. m. 212.

¹⁰⁴ A Néppárt elnökévé Zichy Nándort választották meg, s a párt a programjának már az első pontjában követelte a kötelező polgári házasság és állami anyakönyvvezetésről szóló törvények revízióját.

állami anyakönyvezés bevezetéséről szóló törvényjavaslatokat nyújtotta be, majd május 17-én a vallás szabad gyakorlatáról szólót, december 2-án pedig a „házassági jogról” és „a gyermekek vallásáról, illetőleg az 1868. LIII. tc. némely szakaszainak módosításáról” szóló törvényjavaslatot mutatták be.

Az izraelita vallásról szóló törvényjavaslat mindössze néhány mondatból állt, mely szerint ezt is az 1868. évi vallástörvény szerinti bevett vallásnak nyilvánítják.¹⁰⁵

Az állami anyakönyvezésről szóló törvényjavaslatot Hieronymi Károly belügyminiszter terjesztette be és az 74 paragrafusban szabályozta az állami anyakönyvezés menetét, ami szinte teljes egészében a máig tartó gyakorlatot kialakítását jelentette.¹⁰⁶ E szerint létrehozzák az anyakönyvi kerületeket, s azokban egy anyakönyvvezető és egy helyettese, mint a főispán (Budapesten a főpolgármester) által kinevezett állami közhivatalnokok intézik az anyakönyvezést, külön kötetbe és két-két példányba foglalva a születést, a házasságot és a halálozást.

A vallás szabad gyakorlásáról szóló törvény 24 paragrafusa az addig beterjesztett javaslatokhoz hasonló rendelkezéseket tartalmazott.¹⁰⁷ Megtartotta a törvényesen bevett vallásfelekezet kitételét és az azokra vonatkozó szabályozást. Azonban engedélyezte, hogy a törvényben előírt feltételek mellett, bárki alapíthat ilyen felekezetet, vagy egyikből a másikba tetszése szerint átléphet. A javaslat engedélyezte a felekezetből való kilépést is, másikba való belépés nélkül.

A házassági jogról szóló törvényjavaslat hosszan és részletesen szabályozta a házasságkötés folyamatát, annak akadályait, körülményeit és felbontását. Csak a 45. § mondta ki, hogy „a házasságot polgári tisztviselő előtt kell megkötni”, aki lehet az anyakönyvvezető, a törvényhatóság első tisztviselője, a főszolgabíró vagy a polgármester. A házasságkötést anyakönyvbe vezetik be, melyet két példányban őriznek.¹⁰⁸ A törvény indoklása valószínűleg a leghosszabb volt a 19. századi magyar törvényhozás történetében, mert csaknem 250 oldalt tett, illetve tesz ki a képviselőházi irományokban.¹⁰⁹

Végül külön törvény szabályozta a gyermekek vallási hovatartozását. Az addigi (1868. évi LIII. tc. 12. §.) törvény szerint az eltérő vallású házaspár gyermekei a szülők neme szerint követik őket a vallásban. Az új javaslat ezt megváltoztatva a szülők megegyezésére bízta a gyermekek vallását, vagy ha nem tudnak megegyezni, akkor a gyermekeknek az apa vallását kell felvenni.¹¹⁰

Az egyházpolitikai törvényjavaslatok tárgyalása és elfogadása egy jó évig, 1894 tavaszától 1895 tavaszáig tartott, s az országgyűlés két háza hosszas vita és az egész

---

¹⁰⁵ KI 1892–1897. X. kötet, 290. 369. sz.

¹⁰⁶ KI 1892–1897. X. kötet, 294–306. 370. sz.

¹⁰⁷ KI 1892–1897. XI. kötet, 57–61. 398. sz.

¹⁰⁸ KI 1892–1897. XV. kötet, 1–23. 513. sz.

¹⁰⁹ KI 1892–1897. XV. kötet, 25–266.

¹¹⁰ KI 1892–1897. XVI. kötet, 17–19. 523. sz.

országot foglalkoztató komoly belpolitikai harc után szavazta meg. A törvények vitája alatt az országban egymást érték a különböző rendezvények, felvonulások és gyűlések, sőt az országgyűlés épülete körül is többször sorakoztak föl rendőrök, hogy megvédjék azt egy esetleges atrocitástól.

A parlamenti vitákban jórészt a már ismert érvek hangzottak el pró és kontra. Az utóbbiak fő érvét a Vaszary Kolos hercegprímás nyitó beszédében elhangzott mondatok összegzik talán a legjobban: *„A katolikus tan szerint a házasság szentség, felbonthatatlan, érvényessége felett az egyház ítél. A törvényjavaslat szerint a házasság polgári szerződés, felbontható, érvényessége felett az állam ítél.”* Vagyis az egyház és a *„javaslat alapelvei homlokegyenest ellenkeznek”,* s ezért a katolikusok számára elfogadhatatlan.¹¹¹ A kérdés keresztény-nemzeti ideológiai érvrendszerét pedig Schlauch Lőrinc beszédében lehet a legjobban tetten érni: *„A doktrína-irány, midőn az erkölcsi és állami decompositio [szétesés, zűrzavar] szolgáltatásban álló külföldi tanok mindinkább terjednek, nagyon könnyen a nyolcszázados épületnek nem javítására és szilárdítására, hanem megdöntésére vezethet. Én bennem nem egyszer villant fel a gondolat, miként fogjuk a millenniumot a világnak bemutatni? Árpád nemzete, Szent István országa fog-e ott pompázni, vagy a külföldi köntösbe vagy inkább zubbonyba öltöztetett, elégtelenített kozmopolitikus állam?”*¹¹²

A reformok támogatói ezzel szemben a polgári állam működésének alapvető igényét és szuverenitását hangsúlyozták, mivel a polgári törvények az egyházaktól semmit nem vesznek el, csak kiegészítik azokat, senkit sem kényszerítve arra, hogy *„dogmaellenes dolgot cselekedjék”.* Ezért *„ebben az egyéni szabadságban támadást maga ellen csak az láthat, aki uralkodni akar másoknak a hitvilágában. Úgyde ezt a jogállam meg nem engedheti senkinek.”*¹¹³

Új szint hozott Wlassics Gyula, akinek széles körű műveltsége, történeti és jogi tudása komoly segítséget adott a kormánypártnak. Először is igyekezett megcáfolni, hogy a törvényjavaslat a francia forradalom terméke lenne és az egyház ellen irányul. Hivatkozott rá, hogy Hollandiában már a 16., Angliában pedig a 17. században lehetővé tették a fakultatív polgári házasságot, s mindkét helyen ugyanazon okból: a tolerancia miatt. Ezzel akarták lehetővé tenni az eltérő vallású vagy nem katolikus felek házasodását. Akik tehát azzal akarják diszkreditálni ezt a törvényt, hogy az a francia forradalom terméke, nem mondanak igazat.

Ugyancsak cáfolni igyekezett azt az ellenzék által széles körben terjesztett vádat, hogy a polgári házasság aláassa a vallásosságot. *„Nem veszik-e azok az urak észre, akik a vallástalanság eredményének hamis jelszavát hangoztatják, hogy a vallás erkölcsi hatalmát alacsonyítják le, amidőn azt hiszik, hogy a hitelvek végrehajtására*

¹¹¹ FN 1892–1897. III. kötet, 128. 1894. május 7. Vö. Gergely Jenő: Az egyházpolitikai törvények a főrendiházban (1894–95). *Protestáns Szemle*, 1996. 1. sz. 12–29.

¹¹² FN 1892–1897. III. kötet, 202. 1894. május 9. Vö. Gergely: *Az egyházpolitikai törvények ...* 19–20.

¹¹³ FN 1892–1897. V. kötet, 53. 1895. március 21.

az állam kényszerítő erejére van szükség? Hát oly keveset bíznak az igaz vallásosság belső hatalmában? Én nem alázom meg vallásomat és nem becsülöm kevésre a benne rejlő erkölcsi hatalom kényszerítő erejét.”¹¹⁴

A törvényeket mind a Szabadelvű Párt, mind a Függetlenségi és 48-as Párt képviselőinek a többsége támogatta. Egy 30 fős képviselői csoport azonban kivált a kormánypártból – őket nevezték disszidenseknek – és Szapáry Gyula volt miniszterelnök vezetésével a törvények ellen foglalt állást.¹¹⁵ A Függetlenségi Pártból sem támogatta a törvényeket egy hasonló létszámú frakció, amelynek Ugron Gábor volt a vezetője, s amely 1895. február 22-én ki is vált a pártból. Az Apponyi vezette Nemzeti Párt nem csinált pártkérdést az ügyből, tagjai a lelkiismeretük szerint szavazhattak, maga a pártvezér azonban két és fél órás nagy beszédében a törvények ellen foglalt állást. A fakultatív polgári házasság mellett érvelt, valamint nem látta a törvényben megoldottnak az anyakönyvvezetői rendszer kiépítését, ezért azt továbbra is egyházi személyekre kívánta bízni.¹¹⁶ Hasonló nézeteken volt Ugron Gábor is, aki szintén a fakultatív polgári házasságot támogatta.¹¹⁷

„Én is jó katolikusnak tartom magamat, és megvallom, hogy a tervbe vett reform által egyházam érdekeit sértve nem látom. De ha egyházam érdekei állannak is hazám érdekeivel, egy pillanatig sem haboznám, mint jó magyar ember (zajos helyeslés, éljenzés és taps a szélsőbalon és a jobboldalon) egyházam érdekeit hazám érdekének alárendelni” – mondta Justh Gyula, aki Irányi Dániel halála után lett a Függetlenségi és 48-as Párt elnöke. A püspöki kar határozatait „hazafiatlannak” nevezte, az szerinte a „felekezeti türelmetlenség megnyilvánulása”, sőt „nyílt vallásháború meghirdetése”. Elismerte, hogy a törvények végrehajtása a közigazgatás számára megterhelő lesz, de „ami végrehajtható volt Franciaországban a múlt század végén, amit végre lehetett hajtani még a kis Romániában is”, azt Magyarország is meg tudja oldani. 1848-ban „senki sem akarta elejteni azon nagy, magasztos elveket azért, mert azok végrehajtása előreláthatólag nehézségekbe fog ütközni”. A Függetlenségi Párt a saját politikai programjának megvalósulását látta a törvények elfogadásában.

Az Antiszemita Párt az 1892. évi választásokon már nem indult, néhány parlamentbe jutott tagja – így maga Istóczy is, aki pártonkívüliként indult – természetesen a törvények ellen szavazott.

A felsőházban a főrendiházi konzervatív ellenzék és a katolikus klérus alkotta az ellenzékét. Itt a szavazásoknál a katolikus klérus tagjai minden esetben egysége-

---

¹¹⁴ KN 1892–1897. XVI. kötet, 63–64. 1894. február 20.

¹¹⁵ *Budapesti Hírlap*, 1894. február 1. 2.; Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944)*. Budapest, 1999, 53–54.

¹¹⁶ Apponyi egyházpolitikája. *Budapesti Hírlap*, 1894. február 13. 1. Apponyi beszéde: KN 1892–1897. XVI. kötet, 69–85. 1894. február 20.

¹¹⁷ KN 1892–1897. XVI. kötet, 227. 1894. február 27.

sen a törvények ellen szavaztak (a kormányhoz lojális főpapok is), míg a protestáns főpapság támogatta a javaslatokat. A püspöki kar részéről a legtöbbször Schlauch Lőrinc, Vaszary hercegrímás, Hornig Károly és Steiner Fülöp szóltak hozzá a törvényjavaslatokhoz.¹¹⁸ A történelmi arisztokrácia megosztott volt, jelentős részük támogatta a Zichy Nándor és Esterházy Miklós Móric vezette konzervatív ellenzék. A kérdést általában a kormány által – gyakran éppen ebből a célból – kinevezett új felsőházi tagok szavazata döntötte el.¹¹⁹

A törvényjavaslatok bizottsági anyagát 1894. február 19-én mutatták be, s másnap kezdődött a vitájuk. *„A mai nap, melyen a képviselőház belebocsájtkozott az egyházpolitikai reformjavaslatok tárgyalásába, mindenesetre a magyar nemzet fejlődésének legnevezetesebb, korszakos napjai közé kerül”* – írta a *Budapesti Hírlap*, tájékoztatva olvasóit, hogy a nézői karzatokon *„ember ember hátán tolongott”*.¹²⁰

Ferenc József előzetes hozzájárulását adta a törvényjavaslatok beterjesztéséhez, az állami anyakönyvekről szólót 1893. április 14-én, a polgári házasságról és a gyermekek vallásáról szólót pedig az 1893. november 6-i minisztertanácson engedélyezte.

A következőkben a törvényhozási kronológia állomásait szedjük sorrendbe, részben időrendben, részben tematikusan összegyűjtve az egyes törvények történéseit:

1. 1894. február 19-én megkezdődött a polgári házasság törvényjavaslatának tárgyalása, melyet a képviselőház április 12-én lezárt és 271 szavazattal 106 ellenében részletes tárgyalásra, 1894. április 18-án pedig „nagy többséggel” véglegesen elfogadta.¹²¹

2. A polgári házasság törvényjavaslatát 1894. május 10-én a főrendiház 118 szavazattal 139 ellenében elvetette.

3. A polgári házasság törvényjavaslatát 1894. május 21-én a képviselőház 271 szavazattal 105 ellenében újból elfogadta. Wekerle Sándor miniszterelnök beszédében közölte saját és minisztertársai álláspontját: *„Szorosan ragaszkodunk korábbi javaslatunkhoz, (hosszantartó, élénk helyeslés és éljenzés a jobb- és a szélső baloldalon) és azt a t. háznak újólago elfogadásra ajánljuk”*.¹²² Justh Gyula felszólalásában még ennél is tovább ment, egyenesen a főrendiház legitimitását kérdőjelezte

---

¹¹⁸ Szabó: i. m. 186.

¹¹⁹ Herger: i. m. 240., 243.

¹²⁰ *Budapesti Hírlap*, 1894. február 20. 1–2.

¹²¹ KN 1892–1897. XVII. kötet, 410–412. és uo. XVIII. kötet, 88. A parlament két házában történt szavazásokon a törvényjavaslat mellett és ellene szavazó képviselők pontos száma nem minden esetben állapítható meg, mert a gyakorlat szerint, ha a felállva szavazó képviselők egyértelmű, látható többséget alkottak, akkor azt nem számolták meg, hanem jegyzőkönyvezték a „látható” vagy „nagy többség”-et. Név szerinti szavazás esetén viszont mindig pontosan megállapították az eredményt.

¹²² KN 1892–1897. XVIII. kötet, 346. 1894. május 17.

meg: „A polgári házasságnak a főrendiházban történt leszavazása fényesen igazolja pártunknak a főrendiház mai szervezetével szemben minden alkalommal kifejezett és hangsúlyozott aggodalmait. [...] A főrendiház mai alakjában nem összeegyeztethető a parlamentáris rendszerrel.”¹²³

Wekerle miniszterelnök ekkor felirattal fordult az uralkodóhoz, hogy a törvényjavaslat elfogadását a főrendiházban elősegítse. Ferenc József azonban erre érdemben nem reagált, így a kormány benyújtotta lemondását. A katolikus tábor egy pillanatig úgy érezhette, hogy győzött, a főrendiházi győzelem után az uralkodó is melléjük állt („*sikerült megállj-t parancsolni a mindent felforgatni akaró kozmopolita zsidó-szabadkőműves irányzatnak*”),¹²⁴ azonban gyorsan csalódnia kellett. Ferenc József a válság megoldása érdekében Budapestre érkezett és a tárgyalások eredményeként 1894. június 9-én közölte, hogy nem fogadja el Wekerle lemondását, aki így rendületlenül folytatta a reformot. Kormányában egy fontos változás történt, Csáky Albin kultuszminiszteri posztját Eötvös Loránd báró foglalta el.

4. A polgári házasság törvényjavaslatát 1894. június 21-én a főrendiház 128 szavazattal 124 ellenében általánosságban elfogadta (azaz tárgyalás alá vette).

5. A polgári házasság törvényjavaslatát másnap, 1894. június 22-én a főrendiház egy jelentéktelen módosítással elfogadta, melyet június 26-án a képviselőház is jóváhagyott.

6. Közben az állami anyakönyvekről szóló törvényjavaslatot 1894. május 26-án a képviselőház elfogadta.

7. Az állami anyakönyvekről szóló törvényjavaslatot 1894. október 10-én a főrendiház 102 szavazattal 96 ellenében tárgyalásra, majd még ugyanezen az ülésen a részletes tárgyalás után véglegesen is elfogadta.

8. A vallás szabad gyakorlásáról szóló törvényjavaslatot 1894. június 27-én a képviselőház elfogadta.

9. A vallás szabad gyakorlásáról szóló törvényjavaslatot 1894. október 5-án a főrendiház 113 szavazattal 112 ellenében általánosságban elfogadta.

10. A vallás szabad gyakorlásáról szóló törvényjavaslatot 1894. október 6-án a főrendiház „határozott többséggel” elvetette.

11. A vallás szabad gyakorlásáról szóló törvényjavaslatot 1894. október 19-én a képviselőház változtatás nélkül újra elfogadta.

12. A gyermekek vallásáról szóló törvényjavaslatot a képviselőház 1894. június 28-án fogadta el.

13. A gyermekek vallásáról szóló törvényjavaslatot 1894. október 8-án a főrendiház általánosságban, másnap október 9-én kisebb módosításokkal végleg elfogadja.

---

¹²³ Uo.

¹²⁴ *Religio*, 1894. május 16. 330.

14. A gyermekek vallásáról szóló módosított törvényjavaslatot 1894. október 20-án a képviselőház is elfogadta. A végleges javaslat szerint a bevett, de vegyes vallású házaspár maga dönt a gyermekeik vallásáról, s ezt hivatalos személy előtt kell írásban lefektetni. Ha ilyen irat nem keletkezik, akkor a gyermekek a szülei vallását követik azonos nemük szerint.

1894. október 26-án a három elfogadott törvényjavaslatot Wekerle az uralkodó elé vitte a szentesítésre.¹²⁵ Ferenc Józsefnél azonban nemcsak ő járt, hanem Vaszary Kolos is, aki a katolikus püspöki kar kérvényét mutatta be, amelyben a szentesítés megtagadását kérték. Az uralkodó ekkor – aki addig rögtön alá szokta írni a törvényeket – ezúttal a szentesítés elhalasztása mellett döntött. Ez azonnal megingatta a kormány helyzetét. Ekkor egyezség jött létre az uralkodó a Wekerle között, hogy Ferenc József szentesíti a javaslatokat, a kormány viszont beadja a lemondását. Ez decemberben meg is történt, s rövid kormányválság után, 1895. január 15-én megalakult Bánffy Dezső kormánya, amelyben Eötvös Loránd vallás- és közoktatásügyi miniszter helyét Wlassics Gyula vette át.¹²⁶

15. A vallás szabad gyakorlásáról szóló törvényjavaslatról a főrendiház 1895. március 21-én szavazott, de a végleges eredményt csak az összeszámolás pontatlansága miatti egyeztetés után, a másnapi ülésen tudták megállapítani. E szerint az előző napi szavazás eredménye 119–119, tehát egyenlő számú volt, ezért a március 22-i ülésen az elnök, Szlávay József koronaőr is leadta az igen szavazatát, amivel általánosságban elfogadták.

16. A vallás szabad gyakorlásáról szóló törvényjavaslatot 1895. március 23-án a főrendiház 127 szavazattal 112 ellenében módosításokkal elfogadta. Esterházy Miklós javaslatára kihagyták azokat a paragrafusokat, amelyek a felekezeti kilépéséről szóltak átlépés nélkül, tehát, ha valaki nem kívánt semmilyen felekezethez tartozni.

17. A vallás szabad gyakorlásáról szóló törvényjavaslat módosítását 1895. április 27-én a képviselőház elutasította és újra eredeti formájában fogadta el a törvényjavaslatot.

18. A vallás szabad gyakorlásáról szóló törvényjavaslatot a főrendiház 1895. május 14-én 117 szavazattal 116 ellenében általános tárgyalásra elfogadta. Még ugyanezen az ülésen, majd a másnapin folytatva szavaztak a részletes tárgyalás eredményeként a vita alatt álló (korábban Esterházy Miklós által benyújtott) több paragrafusból álló módosításokról, s azokat 119/115 és 112/110, majd május 15-én 114/109 és újra 114/109 szavazati aránnyal pontonként újra elutasították, azaz újra törölték a javaslatból.

---

¹²⁵ A felterjesztés szövegét lásd Hanák Péter: *Iratok az 1894–95. évi kormányválság történetéhez. Történelmi Szemle*, 1959. 3–4. sz. 304–305.

¹²⁶ Wekerle lemondásának okát és a kormányválság hátterének ismertetését lásd Hanák: i. m. 291–351.

19. A képviselőház a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvényjavaslat törölt pontjait 1895. szeptember 30-án egy kisebb változtatással újra elfogadta.

20. A vallás szabad gyakorlásáról szóló törvényjavaslat vitatott pontjait a főrendiház – a módosító javaslatok elutasítása után – 1895. október 21-én elfogadta.

21. A zsidó vallás recepciójáról szóló törvényjavaslatot a képviselőház 1894. június 27-én fogadta el.

22. A zsidó vallás recepciójáról szóló törvényjavaslatot 1894. október 8-án a főrendiház 103 szavazattal 109 ellenében tárgyalás alá sem vette.

23. A zsidó vallás recepciójáról szóló törvényjavaslatot 1894. október 20-án a képviselőház újból elfogadta.

24. A zsidó vallás recepciójáról szóló törvényjavaslatot 1895. március 23-án a főrendiház 111 szavazattal 117 ellenében újból elvetette.

25. A zsidó vallás recepciójáról szóló törvényjavaslatot 1895. április 25-én a képviselőház harmadszor is változatlanul elfogadta.

26. A zsidó vallás recepciójáról szóló törvényjavaslatot 1895. május 15-én a főrendiház 107/107 arányban, az elnök, Vay Béla báró igen szavazatával általános tárgyalásra elfogadta. Még ugyanezen az ülésen elkezdtek a részletes tárgyalást, melyen Zichy Nándor minden paragrafus esetében törlést javasolt, ezekről egyenként döntöttek. A szavazás mind a két napon viharos és zavaros jelenetek között zajlott le. Ennek során a 2. §-t elutasították, a többit elfogadták, majd a végszavazáson, május 16-án a 2. § nélküli egész törvényjavaslatot 96 szavazattal 96 ellenében, az elnök igen szavazatával elfogadták. A 2. § a viszonzosság elvét mondta ki az 1868. évi LIII. törvény alapján, vagyis a zsidó vallásra való áttérés körülményeit szabályozta, ami így kikerült a javaslatból.¹²⁷

27. A zsidó vallás recepciójáról szóló módosított törvényjavaslatot a képviselőház 1895. szeptember 30-án elfogadta (a naplóban olvasható, nemhivatalos megjegyzés szerint egyhangúan). A viszonzásgról szóló pont tehát kikerült a törvényből, az izraelita vallásból való ki-, vagy az abba való belépés azonban nem vált lehetetlenné, mert azt a vallás szabad gyakorlásáról szóló törvény 5. §-a egyértelműen kimondta.

Az első három törvényt, ahogy már láttuk, az uralkodó hosszas várakozás után, 1894. december 9-én szentesítette, a zsidó vallás recepcióját 1895. október 16-án, a szabad vallásgyakorlást pedig 1895. november 22-én írta alá.

Összefoglalva a kérdés történetét, hangsúlyozni kell, hogy a törvények körüli vita nem illeszkedett a dualizmus hagyományos belpolitikai harcaiba, mert nem közjogi, hanem ideológiai szembenállás eredményezte. A törvények vitájában tulajdonképpen a kétféle nacionalizmus-felfogás ütközött meg. A még a reformkorban gyökerező liberális nacionalizmus, amely a nemzet és a magyar állam szu-

---

¹²⁷ 1868. évi LIII. tc. a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonzásáról. E szerint 18 éves kor betöltése után lehet egy felekezetből kilépni, melyet két tanú jelenlétében kell az egyházközsége lelkésze előtt bejelenteni, majd ezt 30 napon belül meg kell ismételni.

verénitását és gyarapodását tartotta a legfontosabbnak, s ennek érdekében harcolt a szabadság és modernitás (más szóval a „haza és haladás”) eszményeiért, és a konzervatív nacionalizmus, amely a nemzet létét a hagyományos értékek fennmaradásához kötötte. Amint láttuk, ebben az összecsapásban az előbbi nyert, de ez volt az utolsó győzelme.

A vele szemben álló politikai katolicizmus ideológiája ugyanis egyre népszerűbb lett a társadalom egyes rétegeiben. A modernitással és a liberalizmussal egyre határozottabban szembe helyezkedő keresztény-nemzeti irányzat, szemben az eddigi felfogással, nem az egyházpolitikai törvények elfogadása körül kialakult politikai csatározások nyomán, az 1890-es években keletkezett,¹²⁸ hanem már jóval korábban, gyakorlatilag a kiegyezéstől jelen volt a magyar közéletben, illetve a hangadó katolikus értelmiségi körökben. Az 1890-es években azonban intézményesült, létrejött a Néppárt és sok más szervezet, melyek mind a katolikus társadalom politikai és közéleti érdekérvényesítését kísérelték meg erősíteni. Ugyanezt tette egyre több ismert katolikus közéleti személy, így például az egyre népszerűbbé váló Prohászka Ottokár. Ezek révén folyamatosan tudta erősíteni a konzervatív nacionalizmus álláspontját, s ideológiai előfutárát jelentette az 1920-as évek keresztény-nemzeti kurzusának.

---

¹²⁸ Ez a téma legismertebb kutatójának, Gergely Jenő könyvének már a címéből is látható. (Gergely: *A politikai katolicizmus... 1890–1950.*)